T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM BİLİM DALI

TÜRK BASININDA ERMENİ ALGISI (1923-1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

VOLKAN UNAN

İSTANBUL 2018

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK BASININDA ERMENİ ALGISI (1923-1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

VOLKAN UNAN

DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi Meral BALCI

İSTANBUL 2018

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Volkan UNAN'ın "Türk Basınında Ermeni Algısı (1923-1938)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi olarak ~~oy birliği~~ / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Dr. Öğr. Üyesi Meral BALCI Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Dr. Öğr. Üyesi Ali KARACA Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Doç. Dr. Ökkeş Kürşad KARACAGİL İstanbul Üniversitesi	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 19/07/ 2018 tarih ve 2018/15-05 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **I**

ÖNSÖZ ..... **III**

ÖZET ..... **IV**

ABSTRACT ..... **V**

KISALTMALAR ..... **VI**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNÜNDE TÜRKLER ve ERMENİLER **21**

İKİNCİ BÖLÜM

GAZETELER **30**

2.1. Nüfus ve Göç Kapsamında Ermeniler 31

2.2. Hukuksal Alanda Ermeniler 36

2.3. Mesleki Hayatta Ermeniler 43

2.4. Dinsel Açıdan Ermeniler 48

2.5. Dil, Bilim, Eğitim Alanında Ermeniler 54

2.6. Hibe ve Yardımlarda Bulunan Ermeniler 56

2.7. Hatay Meselesinde Ermeniler 59

2.8. Türklerle Ermenilerin Birbirlerine Yönelik Bakış Açısı 73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1923-1938 Yılları Arasında Basılan Ermeniler Hakkında Malumat İçeren Eserler 88

1. Taşnak-Hoybun 88

2. Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyaseti 91

3. Ermeniler ve İran 93

4. Güneysel Kafkas Federasyonu 95

SONUÇ 97

KAYNAKÇA 100

ÖNSÖZ

Çalışmanın adında da belirtildiği üzere 1923-1938 yılları dahilinde, yani Cumhuriyet'in ilanından Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatına kadar devam eden süreçte Türk basınındaki Ermeni algısı incelenmiştir. Çalışmada belirtilen yıl aralığının özellikle seçilmesi, Atatürk'ün siyasi erkin başında olduğu dönemlerde Türk Devleti'nin Ermenilere olan bakış açısını tasvir etmektir. Bu tasviri yapmanın en pratik yolu ise, siyasi erkin denetimi ve desteği altında olan gazetelerden faydalanmak olduğundan, yapbozun parçalarını oluşturan en önemli unsur gazeteler olmuştur. Gazetelerin devlet denetimi ve desteği altında oluşunun yanında, bizzat Atatürk'ün girişimiyle kurulmuş veya Atatürk'e yakınlığı ile bilenen gazetelere yer verilerek bu gazeteler üzerinde daha çok durulup, çalışma mevcut konusu ile daha çok pekiştirilmiştir.

Gazeteler dışında dönemin Ermeni algısını anlamada yarar sağlayacak olan bölümlerde bulunmaktadır. Bu bölümler daha çok çalışmanın ana konusunu destekleyici mahiyette olup, çeşitlilik sağlamakta ve basındaki algının aktarılmaya çalışıldığı çalışmada basındaki gündemi belirleyecek olan unsurlara dikkat çekmektedir. Söz konusu dönemin bir fotoğrafını çekip okuyucuya sunmanın amaçlanması çoğu yerde kaynakların ilgili bölümlerine direkt olarak yer verilmesine ve ardından gereken izahatın yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu şekilde okuyucuya kendi değerlendirmesini yapma imkanı da sunulmuştur.

Ayrıca belirtmekte yarar görülen bir diğer konu, tez kılavuzu gereğince kaynaktan aynen aktarılan bilgilerde düzeltme yapılmaması kuralıdır. Bu nedenle çok sayıda noktalama ve imla hatalarının bulunduğu özellikle gazete haberleri aynen aktarılmıştır.

Tezin hazırlanmasında büyük katkısı olan ve aynı zamanda her daim gösterdiği teveccühleriyle yardımını esirgemeyen çok değerli hocam Sayın Dr. Meral Balcı'ya, dönemi itibariyle Osmanlıca basılmış olan gazetelerin çevirilmesinde bana yardım eden bölümümüz öğrencilerinden Mervenur Tuzak adlı arkadaşıma, bazı gazete haberlerine ulaşmamın yanında teknik destek konusunda da yardımcı olan yine bölümümüz öğrencilerinden Ünal Üstündağ ağabeyime, çeşitli eserlere ulaşmam konusunda yardımlarını esirgemeyen yine bölümümüz öğrencilerinden Mürsel Gülmez'e, ingilizce çeviri konusunda emeği geçen sevgili ablam Birgül Unan'a, İSAM kütüphanesine, Atatürk İBB Kitaplığı'na ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürlerimi bir borç bilirim.

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu döneminde "millet-i sadıka" olarak anılan Ermenilerin, imparatorluğun son dönemlerinde çeşitli sebepler dolayısıyla, bir kısmının devlete karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı dönemi, onu izleyen Milli Mücadele ve Lozan Konferansı dönemlerine kadar bu tutum ne yazık ki az veya çok devam etmiştir. Çalışmada bahsedilen dönemlerden sonra tekrar Osmanlı Dönemi'nde olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi'nde de aynı sorunları yaşamak istemeyen Türk Devleti'nin Ermenilere karşı bakış açısı ve tutumu yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu bakış açısı ve tutumu aktarmak için dönemin ön plana çıkan gazetelerinden Cumhuriyet Gazetesi, Kurun Gazetesi ve İkdam Gazetesi'ne yer verilmiş, konuyu pekiştirmek adına farklı bölümlerde de olsa yine gazeteler aracılığıyla basındaki Ermeni algısı resmedilmiştir.

Gazetelerin yanında dönemin öne çıkmış şahsiyetleri de dönemin Ermeni algısını anlamada yararlı olacaktır. Bu bağlamda başta olmak Milli Mücadele'nin önderi T.C.'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele yıllarının Batı Cephesi komutanı T.C.'nin ilk başbakanı İsmet İnönü, yaşantısı ve görevleri icabı Ermenilerle sıkça teşrik-i mesaide bulunmuş Doğu Cephesi komutanı T.C.'nin ilk muhalefet lideri Kazım Karabekir ve son olarak yine Milli Mücadele'nin önemli isimlerinden belirtilen yıllar içerisinde çeşitli bakanlık ve başbakanlık görevlerini ifa etmiş olan Celal Bayar'ın Ermenilerle ilgili değerlendirmeleri ve düşüncelerine yer verilmiştir.

Yazılan kitaplar da devletin kontrolü altında basıldığından veya başka bir açıdan bakıldığında toplatılmasına sakınca görülmediğinden önem arz etmektedir. Çalışmada konu ile ilgili malumat veren çalışmanın konusunun anlaşılması konusunda pekiştirici bir görev üstlenen Taşnak-Hoybun, Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyaseti, Ermeniler ve İran, Güneysel Kafkas Federasyonu adları eserlere de yer verilmiştir. Kitapların izahatları içinde bulunulan konjonktüre göre değerlendirilerek gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Son olarak ise Türkiye'de yaşayan ve farklı alanlarda kimliğiyle ön plana çıkmış Ermenilerin kısa biyografileri sunulmuştur. Bu sunumdan kasıt Türkiye'de yaşayan Ermenilerin ne derece toplumsal statü içerisinde ve hangi kademelerde yer alabildikleridir.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni, azınlık, ekalliyet, Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Celal Bayar, Cumhuriyet Gazetesi, İkdam Gazetesi, Kurun Gazetesi, Cumhuriyet Dönemi, gazete, basın*

ABSTRACT

It is known that Armenians, who are known as "loyal nation" during the Ottoman Empire period, have some destructive activities against to the state due to various reasons during the recent periods of the Empire. Until the First World War, following the National Struggle and the Lausanne Conference, this attitude unfortunately continued more or less. In the study, it was tried to reflect the perspective and attitude of the Turkish State against the Armenian, who did not want to experience the same problems in the Republican Period, as they were in the Ottoman Period again after the aforementioned periods. To convey this viewpoint and attitude, i gave space to the forefront newspapers of the era, like Cumhuriyet Newspaper, Kurun Newspaper and Ikdam Newspaper in my research. In order to reinforce the subject, in different sections, the perception of Armenia is pictured with the help of diffirent newspapers.

In addition to newspapers of the epoch , up personalities will be useful in understanding the perception of period of Armenian. In this context, at first, the leader of the national struggle, founder of the Turkish Republic, Mustafa Kemal Atatürk, The Commander of the Western front in the years of national struggle, the first Prime Minister of the Republic of Turkey İsmet İnönü, for experience and duties, the Commander of the eastern front often intercourse with Armenians in Turkish Republic's, first opposition leader, founder of TCF, Kazım Karabekir and finally Celal Bayar's, an important figure for the national struggle over the years specified in the various ministries and the Prime Minister's duties, reviews and ideas about Armenians have been indicated.

Because posted books are pressed under State control or on the other hand there is no objection to confiscation, it is important. Undertake a reinforcing role in understanding the subject of the research "Taşnak-Hoybun" , "External Politics of the New Turkish State", "Armenians and Persian", "Southern Caucasus Federation" books have place in the research. The explanations of the books were evaluated according to the conjuncture in which they are found and necessary explanations are made.

Finally, the short biographies of living in Turkey and came to the fore with the Armenian identity in different areas were presented. This presentations intent is in what degree the social status of the Armenians lived in Turkey and at which stages they could take place in government management and social life.

Key words: *Armenian, minority, minorities, Turkish Republic, Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Celal Bayar, İkdam Newspaper, Kurun Newspaper, Republican Period, newspaper, press*

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

CHF : Cumhuriyet Halk Fırkası

Dr. : Doktor

İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TC : Türkiye Cumhuriyeti

TCF : Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası

TDK : Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Cumhuriyet Dönemi'nin Osmanlı Dönemi'nden farklı oluşu sadece saltanattan cumhuriyet idaresine geçilmesi değil, kuşkusuz benimsediği mefhumlar ve bu mefhumların etki ettiği unsurlardır. Bu nedenle belki de Cumhuriyet Dönemi'ni Osmanlı Dönemi'nden ayıran en büyük fark İmparatorluğun yerine ulus-devlet anlayışının yerleşmesi veya yerleştirilmeye çalışılmasıdır. Ulus-devlet anlayışının benimsendiği veya bu yolda adımların atıldığı, çalışmanın konusu içerisinde yer alan tarihlerde Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermenilere olan bakış açısı, kuşkusuz Osmanlı İmp. devrindeki gibi olmamıştır. Osmanlı İmparatoğluğu döneminde çeşitli milletler içerisinde herhangi milletten biri olan Ermeniler, Cumhuriyet Dönemi'nde, Osmanlı Dönemi'ndeki gibi din esas alınarak müslim gayri-müslim anlamında değil, gün geçtikçe daha da belirginleşecek derecede dil, kültür, ideal birliğiyle birbirine bağlanmış millet kavramının esas alınması sonucunda azınlık olarak nitelendirilmişlerdir. Ermeniler artık yeni Türk Devleti'nde, daha çok Türk unsurunun yaşadığı ve devlet yöneticilerinin de belirtilen yıllar arasında, değerler anlamında milliyetçiliği mihenk taşı haline getirdiği bir sistemde hayatlarını idame ettireceklerdir.

Böyle bir ortamda kuşkusuz diğer azınlıkların da olduğu gibi, Ermenilerin toplumdaki konumları, toplumun Ermenilere bakış açısı, devlet nezdindeki Ermeni algısı merak konusudur. Günümüzde de görüldüğü gibi tarihte de devletin basın üzerindeki gözetimi ve etkisi malumdur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti nezdinde Ermenilerin hallerini anlamanın en pratik yolu basındır.

Ermenilerle ilgili günümüzde sayısız eser bulunmakta, fakat bunların çoğu tehcir dönemi başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin son yıllarını kapsayıp ve yine daha çok tarihi bilgiler vererek karşı tezlere cevap verme amacıyla yazılmıştır. Ermenilerin Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'deki durumları bakir kalmıştır. Bahsi geçen yıllarda Ermenilerin dünyanın dört bir tarafına göç ederek yayılması ve Ermenistan'daki yerel yönetimin Sovyet Rusya himayesi altında olması Ermenilerin bu dönem tarihlerine ışık tutulmamasına sebep olmuştur. Çalışma popüler olan Türk-Ermeni ilişkilerine değil, neredeyse gözardı edilmiş bir döneme eğilim göstermiştir.

İşte bu sebepler gerekçesiyle Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki durumları basın yoluyla araştırılmış, aynı zamanda devletin basına etkisi nedeniyle devletin de Ermenilere olan bakış açısı gözler önüne serilmiştir. Tüm bunlar yapılırken okuyucunun da kendi yorumunu katabilmesi ve aynı zamanda objektiflik derecesinin arttırılması için basından elde

edilen bilgiler aynen aktarılmış ardından gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bu konuda en çok Cumhuriyet ve Kurun Gazeteleri seçilmiştir. Sebebi yine dönemin Ermeni algısını daha iyi yansıtabilmektir. Bilindiği üzere Cumhuriyet Gazetesi'nin Atatürk'ün girişimiyle kurulması, Kurun Gazetesi'nin ise Atatürk'ün yazı yazdığı yegane gazete olması diğer gazeteler arasından bu iki gazetenin ön plana çıkmasını şart kılmıştır.

Ermeni algısını saptamada basın önemli olduğu kadar, basını denetim altında tutan siyasilerin de oluşturulan Ermeni algısında payı vardır. Aynı zamanda bu şahşiyetler halk üzerindeki etkileriyle sadece basın üzerinde değil kitleler üzerinde de etki sahibidir. Bu nedenle belirtilen yıllar arasında önemli görevler ifa ettiği gibi Cumhuriyet'in kuruluşunda ve sonrasında da büyük rol oynamış devlet adamlarının Ermenilerle ilgili görüşleri son derece önem arz etmektedir. Kuşkusuz bu çerçevede Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir ve Celal Bayar'ın değerlendirmelerine başvurmak gerekir. Bunların arasından Kazım Karabekir hem askerlik öncesi sivil hayatından, hem de askerlik döneminde özellikle Milli Mücadele yıllarındaki Doğu Cephesi komutanlığı itibariyle daha net ve detaylı değerlendirmelerde bulunmuştur. Kazım Karabekir'in, Ermeni Mezalimi ve Ermeni Dosyası adlı konu ile ilgili iki kitabının da bulunması kendisini bu konuda bir adım öne çıkarmaktadır. Diğer bir şahsiyet M. K. Atatürk ise gerek Milli Mücadele Dönemi'nde gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde devletin en tepesinde yer almasından dolayı Ermenilerle çeşitli teşrik-i mesailerde bulunmuş, dönemin portresinin çizilmesinde etkili olacak detaylara sebebiyet vermiştir. İsmet İnönü ve Celal Bayar ise daha çok verdikleri tarihi misallerle Ermeniler hakkında fikir beyan etmişlerdir.

Atatürk'ün Ermeniler hakkındaki söz ve icraatlarının büyük çoğunluğu çalışma konusunun dışında , yani Atatürk'ün askerlik yılları ve milli mücadele dönemleri içinde olup daha çok Lozan Barış Antlaşması öncesine dayanmaktadır. Bu başlık altında Atatürk'ün çalışma konusu içerisinde yer alan 1923-1938 yılları arasındaki söz ve icraatlarına yer verilmiştir. Fakat Atatürk'ün konu ile alakalı genel kanısını daha iyi anlamak ve sunmak adına daha öncelere de gidilmiş, Lozan Barış Antlaşması öncesinde söylenilenlere ve yaşanılanlara da değinilmiştir.

Atatürk'ün, o dönemki sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'yi açtıktan bir gün sonra, 24 Nisan 1920'de yaptığı konuşmada "Mütarekeden Meclisin Açılışına Kadar Cereyan Eden Siyasi Gelişmeler" hakkında meclis üyelerine Ermeni konusunda bilgi vermiş ve şu şekilde fikirlerini beyan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın o gün mecliste söyledikleri İngilizlerin isteğine bir cevap niteliği taşımaktadır. İngiliz siyaseti temsilcisi İngiliz Dışişleri

Bakanlığı adına Ankara Hükümeti'ne bir nota vermiş ve verdiği notada özetle Yunanlılara karşı girişilen eylemlerin durdurulmasıyla sözde Ermeni katliamına son verilmesini istemiştir. Bu iki önerinin de hainice ve içtenlikten uzak olduğunun altını çizen Mustafa Kemal Paşa, Ermenilere karşı herhangi bir katliamın olmadığından söz etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni meselesinden söz etmediğini, İtilaf Devletleri'nin de bundan söz etmediğini meclis üyelerine belirtmiştir. İtilaf Devletleri'nin Türkiye'de yaşanan faciaların görmezden gelinmesini ve Ankara Hükümeti'nin davasından vazgeçmesinin istendiğini de tekrarlamış, bu konuda Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin de bu önerilere karşı cevap vermiş olacağını ümit ettiğini aktarmıştır.[1] Atatürk'ün bu tutumu göz önüne alındığında Milli Mücadele Dönemi'nde Ermenilerin davalarının meşru olmadığını savunduğunu görmekteyiz.

Yine aynı günün akşamı yani 24 Nisan 1920 tarihinde bu kez meclisin gizli oturumunda konuşan Mustafa Kemal Paşa Ermeni konusunda daha açık ve detaylı izahatlerde bulunmuştur. Milli Mücadelenin önderinden beklenecek bir tavırla Doğu Anadolu'da yaşatılan Ermeni mezalimine dikkat çekmiş ve şunları söylemiştir:

" Ermenilere gelince: Ermeniler bütün dünyanın fevkalede sahip çıkmasına mazhar olmuş bir vaziyette bulunuyorlar. Siyasi emellerinin tecellisi için çalıştıkları malumdur. Fakat bügünkü vaziyetler, bizimle temaslarına dair arz edebileceğim noktalar şunlardır: Ermeniler, Erivan Ermeni Hükümeti bölgesi dahilinde İslam ahaliyi imha etmekle meşguldür. Biz, İngilizleri, Amerikalıları aleyhimizde tahrik etmemek ve her nasılsa Harbi Umumi'de yapılmış vakanın tekrarlanmasına ve devamına dair hiç bir zan ve şüphe vermemek için bu malum bölge dahilinde bulunan İslam ahalinin sınırımızı geçmek suretiyle alenen yardımlarına dahi koşmakta tereddüt ettik. Fakat oradaki İslam ahali her taraftan hamisiz kalınca bittabi kendi hayat ve namuslarını yine kendiliklerinden muhafaza ve müdafada tereddüt etmediler. Bu bakımdan, başlangıçtan bugüne kadar Erivan Ermeni Hükümeti bölgesi dahilinde muharebe ve çarpışma devam edegelmektedir ve bütün çarpışmalar neticesinde bittabi dindaşlarımız fevkalede zarar görmekle beraber namus ve haysiyetlerini de muhafaza etmekten geri durmuyorlar."[2]

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa'nın, 24 Nisan 1920 tarihinde yaptığı iki konuşmanın da içeriğine bakıldığında sözde Ermeni soykırımına sıcak baktığı zannına kapılınabilir. Çünkü iki konuşmasında da Atatürk sözde soykırım iddialarına sebebiyet veren olaylar üzerinde durmamış veya konuşmaktan kaçınmış intibası bırakmış olabilir. Fakat çok değil bir sene sonra 1921 yılında, Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit ile yaptığı röportajda söyledikleri bu konu hakkındaki esas düşüncelerini tam manasıyla gözler önüne sermekte ve

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *Atatürk'ün Konuşma ve Yazışmalarında Ermeni Sorunu,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.13-14
[2] Prof. Dr. Mehmet Saray, *a.g.e.*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.15

konu hakkındaki soru işaretlerine cevap vermektedir. Clarence K. Streit'in Ermeni olayları ile ilgili sorusu üzerine Mustafa Kemal Paşa şu cevabı vermiştir:

" Düşmanca ithamda bulunanların sürdürdükleri büyük mübalağlar dışında Ermenilerin tehciri meselesi aslında şuna inhisar etmektedir: Rus ordusu 1915'de bize karşı büyük tarruzunu başlattığı bir sırada o zaman Çarlığın hizmetinde bulunan Taşnak Komitesi, askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında geri çekilmeye mecbur kaldığımız için kendimizi daima iki ateş arasında kalmış gibi görüyorduk. İkmal ve yaralı konvoylarımız acımasız bir şekilde katlediliyor, gerimizdeki köprüler ve yollar tahrip ediliyor ve Türk köylerinde terör hüküm sürdürülüyordu. Bu cinayetleri işleten saflarına eli silah tutabilen bütün Ermenileri katan çeteler, silah cephane ve iaşe ikmallerini, bazı büyük devletlerin daha sulh zamanından itibaren kendilerine kapütilasyonların bahşettiği dokunulmazlıklardan istifade ve bu maksada matuf olarak büyük stoklar husule getirmeye muvaffak oldukları Ermeni köylerinde yapıyorlardı.

İngilizlerin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkarı Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz.

Bize karşı yapılmış iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı.

Gerek umumi harp sırasında gerek mütarekeden sonra Ermeniler ve Rumlar tarafından Müslüman ahaliye yapılan mezalim üzerinde durmak uzun bir hikaye olur. Brest Litovsk Muahedesi'nin akdini müteakip Rusların Şark Vilayetlerimizi tahliyeye başladıkları sırada Ermeni çetelerinin yapmış oldukları katliam ve tahribat kafi derecede herkesin malumudur."[3]

Mustafa Kemal Paşa, sözlerinden anlaşılacağı üzere sözde Ermeni soykırımı konusunda kesin kararlıdır ve soykırım olarak nitelendirilen tehciri tarihi gerçeklerle gerekçelendirerek meşru görmektedir. Bununla beraber her fırsatta Ermenilerin isyanlarının arkasında emperyalistlerin emellerinin olduğu vurgusunu yapması da kayda değerdir. Nitekim Atatürk ile olan mülakatı sonrası ABD'li gazeteci Clarence K. Streit onu "Türk George Washington" diye tarif etmiştir. Streit, "Barbar Türkler" diye başladığı yolculuğunu, hayranlıkla bitirmiştir.[4]

Atatürk'ün Ermeniler hakkındaki bir başka değerlendirmesi de kendi ağzından Erzurum Kongresi'nde dile getirilmektedir. Milli Mücadele boyunca tam bağımsızlık şiarıyla hareket eden bunu sürekli dile getiren ve kurulacak olan yeni düzende de bunu tatbik eden Atatürk, azınlıklar konusunda da aynı hassasiyete sahiptir. 7 Ağustos 1919'da tamamlanmış olan kongrede aldığı on maddelik kararın üçüncü maddesinde "Her türlü işgal ve müdahale,

[3] Prof. Dr. Mehmet Saray, *a.g.e.*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.18
[4] https://*www.turkishnews.com/tr*/content/2012/03/07/58797/ (28 Şubat 2018)

Rumluk, Ermenilik teşkili gayesine yönelik telakki edileceğinden, hep birlikte müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir. Siyasi hakimiyeti ve içtimai dengeyi sarsacak surette Hristiyan unsurlara yeni bir takım imtiyazlar verilmesi kabul edilmeyecektir."[5] diyerek Ermenilerin ve hatta diğer azınlıkların da Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi çeşitli ayrıcalıklara sahip olamayacağını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözleri henüz kafasında olan ulus-devlet sisteminde azınlıkların farklı bir statüde olamayacağının göstergesidir.

Özellikle Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele dönemlerinde Ermenilerin yaptığı maddi ve manevi yıkım göz ardı edilecek boyutta değildir. Atatürk'ün de konuya kayıtsız kalmadığı 1927 yılında başvekalete yazdığı bir yazı ile ortaya çıkmaktadır. 2 Şubat 1927 yılında Atatürk tarafından kaleme alınan yazıda haksız yere idam edildiği anlaşılan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in geride bıraktığı aile efradına; Ermeniler tarafından şehit edilen Muş mutasarrıfı merhum Servet ile Trabzon Valisi merhum Cemal Azmi Bey'in ailelerine, yine Ermeniler tarafından şehit edilen Ankara Eski Valisi, Doktor Reşit Bey'in ailelerine; ve Ermeniler tarafından şehit edilen Cemal Paşa'nın da ailesine maddi yardımda bulunulmasını emretmiştir.[6]

Mustafa Kemal Paşa Ermenilerle ilgili ender değerlendirmelerinden birini 16 Mart 1923 yılında Adana'da yapmıştır. Adana Ulu Camii'nde kıldığı cuma namazının ardından halka hitap etmiş, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Adana'da, Adana halkına bir takım tavsiye ve telkinlerde bulunmuştur. Osmanlı döneminde azınlıklar karşısında ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören Türk milletine de vurgu yapan Atatürk, verdiği tarihi misallerle Adana halkının yaşadığı yerin Türk vatanı olduğunun altını çizmiştir. Türk Ocağında Esnaf Cemiyetinin çayında İdare Heyeti Başkanı Ahmet Remzi (Yüregir)'nin söylevi üzerine söz alan Atatürk şunları belirtmiştir:

"Bir millet sanata ehemmiyet vermedikçe büyük bir felakete mahkumdur. Birçok unsurlar o felaketin derecesini fark etmez. Fark ettiği gün de ne kadar müthiş bir faaliyetle çalışmak lazım geldiğini tahmin eyleyemez. Artık tarihe karışan Osmanlı hükümeti, maatteessüf asırlarca yanlış bir zihniyet sahibi oldu. Çünkü onlar sanatı ve sanatkarları kendi milletlerinden yetişmiş görmekten zevk almazlardı. Hatta en şevketli Osmanlı padişahlarından biri, zannedersem Kanuni Sultan Süleyman, askerlerinden bir Türk Müslümanın saraçlık sanatına sahip olduğunu görünce fevkalede meyus müreessir olmuştu. Onların nazarında sanatkarların gayri Müslimden olması tercih edilirdi. Onlar sanattaki hayat menbalarını başka milletlerin elinde bulundurmanın zararlarını göremiyorlardı. Asil milletimiz sanattan mahrumdu. Sanatkarlar azdı. Mevcut olanlar da icabeden derecede sanatta mahir değildi. Arkadaşımız beyanatında demişlerdi ki: Adanamızı idaresi altına alan diğer

[5] Prof. Dr. Mehmet Saray, *a.g.e.*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.19
[6] Prof. Dr. Mehmet Saray, *a.g.e.*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.241

unsurlar, şunlar, bunlar, ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir vaziyet almışlardır. Şüphesiz haksızlık ve küstahlığın bundan fazlası olamaz. Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır. Gerçi bu güzel memleket asırlardan beri çok kere ecnebi istilalarına maruz kalmıştır. Aslında Türk ve Turani olan bu ülkeleri İraniler zaptetmişlerdi. Sonra bu İranileri mağlup eden İskender'in eline düşmüştü. Onun ölümüyle memleket taksim edildiği vakit Adana kıt'ası da Silifkelilerde kalmıştı. Bir aralık buraya Mısırlılar yerleşmiş, sonra Romalılar istila etmiş, sonra Şarki Roma yani Bizanslılar eline geçmiş, daha sonra Araplar gelip Bizanslıları kovmuşlar; en nihayet Asya'nın göbeğinden tamamen kaynayan Türkler soyundan ırktaşlar buraya gelerek memleketi asıl ve geçmişteki hayatına iade ettiler. Memleket en nihayet yine sahibi aslilerin elinde kaldı. Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir."[7]

Atatürk'ün Ermeniler konusunda halka hitap ettiği bir başka yer Trabzon'dur. Yeni seçim dolayısıyla Trabzon'u ziyaret eden Atatürk, işgal yıllarındaki Trabzon'un portresini çizmektedir. Trabzon'un o yıllardaki müşkül durumunu, İstanbul Hükümeti'nin bu duruma kayıtsız kalışını ve Trabzon'da tahsis edilmek istenen yeni düzeni şu şekilde tasvir etmekteydi: "Trabzon sahilden İngiliz ve Yunan toplarına, dahilden Pontus cereyanlarının öldürücü karışıklıklarına, Şarktan dini ve milli akidelerimizle hiçbir şekilde uyuşmayan fikir dalgalarına maruz bulunuyor ve nihayet o güzel şehriniz ve o eşsiz doğaya sahip olan güzel vilayetiniz, sarayların ve saray hadimlerinin kabul etttikleri bir anlaşma ile Ermenistan'a bahşediliyordu."[8]

Bir sene sonra 16 Eylül 1924'te yine Trabzon'da halka hitap eden Atatürk, Trabzon'un istiklale kavuşmasından söz ederken yine Ermenistan vurgusu yapmış, "Bu vatanperver halka, o kahraman evlatlara malik olan bu kıymetli memleketimizi bir Ermenistan mahreci veya hayal edilmiş bir Pontus krallığı ülkesi yapmak talep ve tehditleri ne uğursuz idi. Şüphesiz o kabuslar ilelebet hayal olmuştur."[9] demiştir. Fakat Atatürk'ün bu konuşmalarında kesinlikle Ermenilere bir nefret söylemi olmadığı gibi iki milleti karşı karşıya getirecek bir kelime dahi yoktur. Netice itibariyle Ermenilerle ilgili her müspet sözünde genelleme yapmamış, hatta emperyalist amaçları doğrultusunda çalışan Ermeniler vurgusunu yapmıştır.

Atatürk'ün bihassa Trabzon ve Adana'da emperyalist amacına çalışan Ermenilere yönelik sözleri tesadüf değildir. Büyük Ermenistan projesinin nerede başlayıp nerede bittiğini iyi bilen Atatürk, Trabzon ve Adana halkına bilinçlendirici mahiyette konuşmalar yapmıştır. Bu çıkarım Atatürk'ün 13 Ağustos 1924 Meclis İkinci Dönem Birinci Yasama Yılı Açış

[7] İsmet Görgülü, *Atatürk'ten Ermeni Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s.262-263
[8] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s.264
[9] İsmet Görgülü, a.g.e., Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s.267

Konuşması'nda daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Atatürk konuşmasında: "Doğuda Trabzon'u, güneyde Adana'yı içine alacak büyük Ermenistan'dan eser kalmamıştır. Ermeniler, gerçek sınırları içinde bırakılmıştır."[10] şeklinde beyanat vermektedir.

Atatürk'ün Ermeniler hakkındaki sözleri ve Ermeniler hakkında düşündüklerini net bir şekilde gözler önüne serecek olan eser kuşkusuz Atatürk'ün kendisi tarafından kaleme alınan Nutuk'tur. Nutuk'un Atatürk tarafından 1927'de tamamlanması çalışmanın esas aldığı tarihler içinde de yer aldığından, çalışma için oldukça değerlidir. Her ne kadar Nutuk'ta Ermenilerden bahsedilen yerler 1923'den önceki döneme ait olsa da, Atatürk Nutuk eserini 1927'de tamamladığından ve o yıllardaki görüş ve düşüncelerini aktardığından çalışma için son derece önem arz etmektedir. Kısacası bahsettiği konular çalışma konusunun dışında, fakat konulardan bahsederken içinde bulunduğu dönem çalışma konusu dahilindedir. Nitekim aktarılan duygular dönemin Ermeni algısını yansıtan yegane eserlerdendir. Kamuoyu oluşturulmasında, farklı düşünce ve fikirlerin hızlı bir şekilde yayılmasında büyük rol oynayan Nutuk'ta, Atatürk'ün değerli görüşleri sırasıyla şu şekildedir:

Atatürk Nutuk'ta Ermenilerle ilgili ilk değerlendirmesini Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti üzerinden yapmıştır. Cemiyetin rolü ve Ermenilerden bahsedilenler şu şekildedir:

"İstanbul'daki yönetim merkezinden verilmiş olan bu direktife uygun olarak Erzurum şubesi, doğu illerinde Türkün haklarını korumakla birlikte, Ermeni göçü sırasında görülen kötü davranışlarla halkın hiçbir ilgisi bulunmadığını, Ermeni mallarının Rus istilasına kadar korunduğunu, buna karşılık Müslümanlara pek gaddarca davranıldığını; hatta verilen emre aykırı olarak, göçten alıkonan bazı Ermenilerin koruyucularına karşı yaptıkları kötülükleri, güvenilir belgelerle medeniyet dünyasına duyurmaya ve doğu illerine dikilmiş olan hırs yüklü bakışları hükümsüz bırakacak çalışmalar yapmaya karar veriyor."[11]

Görüldüğü üzere Atatürk'ün konu ile ilgili ilk bahsettikleri yine sözde Ermeni soykırımına yönelik iddialardır. Atatürk bu iddialara Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti penceresinden cevap vermiştir. Cemiyetin Ermeni iddialarına yönelik cevap verdiğini ve cevap verici faaliyetlerde bulunduğunu söyleyen Atatürk, cemiyetin kuruluş amacının da doğu illerinin emperyalistler tarafından Ermenistan'a verilmesi ihtimalinden kaynaklandığını belirtmekte ve şunları söylemektedir:

" Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşuna yol açan asıl sebep ve düşünce, doğu illerinin Ermenistan'a verilmesi ihtimali oluyor. Bu ihtimalin gerçekleşmesinin de doğu illeri nüfusunda

[10] İsmet Görgülü, a.g.e., Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s.265-266
[11] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yay. Haz.: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.3

Ermenilerin çoğunlukta gösterilmesine ve tarihi haklar bakımından onlara öncelik tanınmasına çalışanların, ilmi ve tarihi belgelerle dünya kamuoyunu aldatmayı başarmalarına ve bir de Müslüman halkın Ermenileri topluca öldüren barbarlar olduğu iftirasının bir gerçekmiş gibi kabulüne bağlı olduğu düşüncesi ağır basıyor. İşte bundan dolayıdır ki, dernek, aynı gerekçeye dayanarak ve aynı yollardan yürüyerek tarihi ve milli hakları savunmaya çalışıyor."[12]

Bilindiği üzere Milli Mücadele hareketinin başlamasından sonra ve bilhassa başarıya ulaşmasından sonra Ermeniler yurtdışına göç etmeye başlamışlardır. Kuşkusuz Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasından rahatsız olan Ermeniler Türkiye'nin yeniden inşaasından rahatsız olan muhtemelen işbirlikçi kimselerdir. Atatürk'te Nutuk'ta bu bilgiyi teyit etmekte fakat herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Dönemin Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin, Neologos gazetesinde yayımladığı bir mektupla Milli Mücadele hareketinden dolayı Ermenilerin göç etmekte[13] olduklarını yazmakta, Atatürk'te bunu aynen aktarmaktadır.

Nutuk'ta Atatürk'ün açıkça dile getirdiği fikirlerinden biri de Ermenilerin Doğu Anadolu'da toprak iddiasına karşı tavrıdır. Aylar sonra ilan edilecek olmasına rağmen Atatürk'ün Nutuk'taki tavrından anlaşılacağı üzere kendisi Doğu Anadolu sınırlarını çoktan belirlemiş ve bu konuda taviz vermeme niyetinde olduğunu göstermiştir.

Ayan üyelerinden Çüruksulu Mahmut Paşa'nın 31 Ekim 1919 tarihli gazete demecini 17 gün sonra Sivas'ta okuyan Atatürk malum konuyla ilgili Nutuk'ta şu değerlendirmeleri yapmıştır:

"Paşanın 31 Ekim 1919 tarihli Tasviri Efkar gazetesinde yayımlanan demecini 17 gün sonra Sivas'ta okudum. "Ermenilerin aşırı isteklerine hak vermemekle birlikte, sınırlarda bazı düzeltmelerin yapılmasına razı oluruz" ifadesi dikkatimi çekti. Doğu Anadolu'da Ermenistan lehine toprak tavizlerinde bulunacağına söz verme anlamı taşıyan bu cümlenin, Barış Komisyonu üyesi olan bir devlet adamı tarafından söylenmiş olması, gerçekten üzerinde düşünülmeye ve hayretle karşılanmaya değerdi. Bu sebeple 17 Kasım 1919 tarihinde Çürüksulu Mahmut Paşa hazretlerine yazmayı yararlı saydığım bir telgrafta, demecindeki işaret ettiğim cümleden dolayı, "Doğu Anadolu halkının pek haklı olarak, son derece üzgün ve kırgın olduğunu belirttikten sonra, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin kararları gereğince, milletin Ermenistan'a bir karış toprak terk etmeyeceğini ve hatta, eğer milletin kendi haklarını bizzat savunmaya kararlı olduğunu ve bunun bütün dünyaya ilan edilmiş bulunduğunu" yazdım ve bu milli azim ve kararın herkesten önce, Barış Hazırlıkları Komisyonu'nun sayın üyelerince bilinmesi ve ona göre hareket edilmesi gereğini arz ettim."[14]

Nutuk'ta Atatürk'ün Ermenilere yönelik sözlerinden belkide en çok Ermeniler hakkında kişisel yorumlarını kattığı bölüm 19 Şubat 1920 tarihinde İngilizler tarafından

[12] Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s.4
[13] Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s.178
[14] Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s.211

İstanbul'a gönderilen sözlü tebligat üzerine olan değerlendirmeleridir. Verilen tebligatta İngilizler Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'u Türklere bıraktığını söylemiş bunun karşılığında Yunan kuvvetlerine karşı olan tutumun değiştirilmesini ve kendilerince kanaat getirdikleri Ermeni zulmüne son verilmesini istemişlerdir. Atatürk İngilizlerin bu tebligatına karşılık olarak Nutuk'ta Doğu Anadolu'nun durumunu anlatmış, Ermeniler hakkında bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Atatürk'ün Ermeniler hakkında yaptığı açık ve net değerlendirmeler şu şekildedir:

"Ermeni katliamı konusundaki sözler, gerçeğe uygun değildi. Aksine, güney bölgelerinde, yabancı kuvvetler tarafından silahlandırılan Ermeniler, gördükleri koruyuculuktan cür'et alarak bulundukları yerlerdeki Müslümanlara saldırmakta idiler. İntikam düşüncesiyle her tarafta insafsız bir şekilde öldürme ve yok etme siyaseti gütnekte idiler. Maraş'taki feci olay, bu yüzden çıkmıştı. Yabancı kuvvetleri ile birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir Müslüman şehrini yerle bir etmişlerdi. Binlerce çaresiz ve suçsuz ana ve çocukları işkenceyle öldürmüşlerdi. Tarihte bir benzeri görülmemiş olan bu vahşeti yapan Ermenilerdi. Müslümanlar yalnız namuslarını ve canlarını korumak için karşı koymuş ve kendilerini savunmuşlardı. Yirmi gün süren Maraş katliamında, Müslümanlarla birlikte şehirde kalan Amerikalıların, bu olay hakkında İstanbul'daki temsilcilerine çektikleri telgraf, bu faciayı yaratanları, yalanlamayacak bir şekilde ortaya koymakta idi.

Adana ili içindeki Müslümanlar, tepeden tirnağa kadar silahlandırılmış olan Ermenilerin süngülerinin baskısı altında, her dakika öldürülmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyorlardı. Canlarının ve bağımsızlıklarının korunmasından başka bir şey istemeyen Müslümanlara karşı uygulanan bu zulüm ve yok etmek politikası, medeni insanlığın dikkatini çekecek ve onlari insafa getirecek nitelikte iken, aksinin yapıldığını iddia ederek ondan vazgeçilmesini isteme gibi bir teklif, nasıl ciddi olarak kabul edilebilirdi."[15]

Atatürk Nutuk'ta Doğu Cephesi'nde Ermenilerle neden savaştıklarını ve Gümrü Antlaşması'na giden yolu anlatmıştır. Ermeniler ve yaptıkları hakkında yine son derece açık değerlendirmeler yapan Atatürk "Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde, gerek sınıra yakın yerlerde, Türkleri toplu olarak öldürmekten bir an geri durmuyorlardı."[16] diyerek bölgedeki Ermenilerin mezalimine değinmiştir. Ardından bu zulümlerin dayanılmaz bir hal aldığı ve Kazım Karabekir Paşa önderliğindeki Türk ordusunun ilerleyişinden bahsetmiştir.

Son olarak Mart 1921'de Milletler Cemiyeti bir Ermeni yurdu kurulması için doğu illerinden Ermenistan'a bırakılacak toprakların tespiti için bir komisyon kurmak istemiş, Fakat

[15] Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s.261
[16] Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s.331

yine Atatürk'ünde Nutuk'ta belirttiği üzere bu konu Lozan'da reddedilmiştir.[17] Konunun Lozan'daki akıbeti ve İsmet İnönü'nün yaşadıkları İsmet İnönü bölümünde yer alacaktır.

Atatürk'ün Ermenilere karşı tutumu dönemlere göre farklılık göstermektedir. Özellikle Milli Mücadele sırasında Ermenilerle ilgili söylemleri ve Cumhuriyet'in ilanından sonraki söylemleri arasında fark vardır. Bu söylemlerin karşılıklı olduğunu Ermenilerinde Atatürk'e karşı söylemlerinin dönemlere göre farklılık gösterdiği net bir şekilde söylenebilir. Ermenilerin de milli mücadele sırasında ve sonrasındaki tutumları arasında derin bir fark olduğu gerçeğini dile getirecek olursak Atatürk'ün Ermenilere karşı tutumunun karşılıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1922 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından İstanbul'da bastırılan "Kemalist Mezalim" adlı kitap Ermeni cemaatinin Milli Mücadele döneminde Atatürk'e olan bakış açısını özetlemektedir. Kitapta Anadolu'nun idaresinin Milli Müdafaa Grubu'nun eline geçtiği, bu grubun reisinin Mustafa Kemal olduğu, şüphesiz bu grubun ve başındakilerinin amacının bütün Hristiyanları öldürerek bir Türkleştirme politikası olduğu yazmaktadır.[18]

Özellikle çalışmanın gazeteler bölümünde görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminde Atatürk ile Ermenilerin karşılıklı olarak tutumlarının değiştiği görülmektedir. Atatürk'e suikast düzenleyenleri büyük çaptaki gösterilerle protesto eden Ermeniler buna en büyük örnek olduğu gibi, Cumhuriyet Gazetesi başyazarı Yunus Nadi'nin iddiasına göre Atatürk'ün Ermenilerle aynı soydan geldiğimizi söylediğini yazması da Atatürk nezdindeki tutumun değiştiğini göstermektedir. Nitekim Cumhuriyet döneminde Ermenileri genelleyecek aşağılayıcı bir söylem ve tutum içinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Milli Mücadele Dönemi, bilhassa Lozana kadar geçen süre zarfında Ermenilerle Atatürk'ün ve dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin birbirine bakış açısının çok parlak olmadığını belirtmiş ve Cumhuriyet Dönemi'nde de durumun tersine döndüğü bilgisini vermiştik. Yine daha önce belirtildiği üzere bu husus çalışmanın gazeteler bölümünde daha net görülecektir. Fakat Atatürk ile Ermenilerin Cumhuriyet dönemindeki ilişkilerini daha somut bir örnekle bitirmekte yarar vardır. Bu örnekte Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin harf inkılabı üzerine Atatürk'e bir hediye sunmak istemesi üzerine ortaya çıkmıştır. Atatürk'e büyük bir levha üzerinde yeni harflerin bulunduğu altın işlemeli bir hediye sunulmuştur. Levha Çanakkale mebusu Şükrü Bey tarafından Atatürk'e teslim edilmek üzere Ankara'ya götürülmüştür. Levhanın imali ile mücevheratçı Herant Babayan Efendi meşgul olurken, bir

[17] Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s.508
[18] Yrd. Doç. Dr. Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, s.84

diğer sanatkarı da dönemin meşhur kuyumcusu Leon Mazlumyan'dır.[19] Ermeni sanatkarların ortak ürünü olan levha Cumhuriyet Dönemi'nde Ermenilerin Atatürk'e olan saygısını ve inkılaplarına olan bağlılıklarının somut delilidir. Atatürk'ün Ermeni sanatkarların elinde çıkmış olan eseri kabulü de Ermenileri diğer yurttaşlarından ayırmadığının timsali niteliğindedir.

3.1.1. Ermeni sanatkarlar tarafından imal edilmiş, harf inkılabının hatırası olarak Atatürk'e takdim edilen levha.

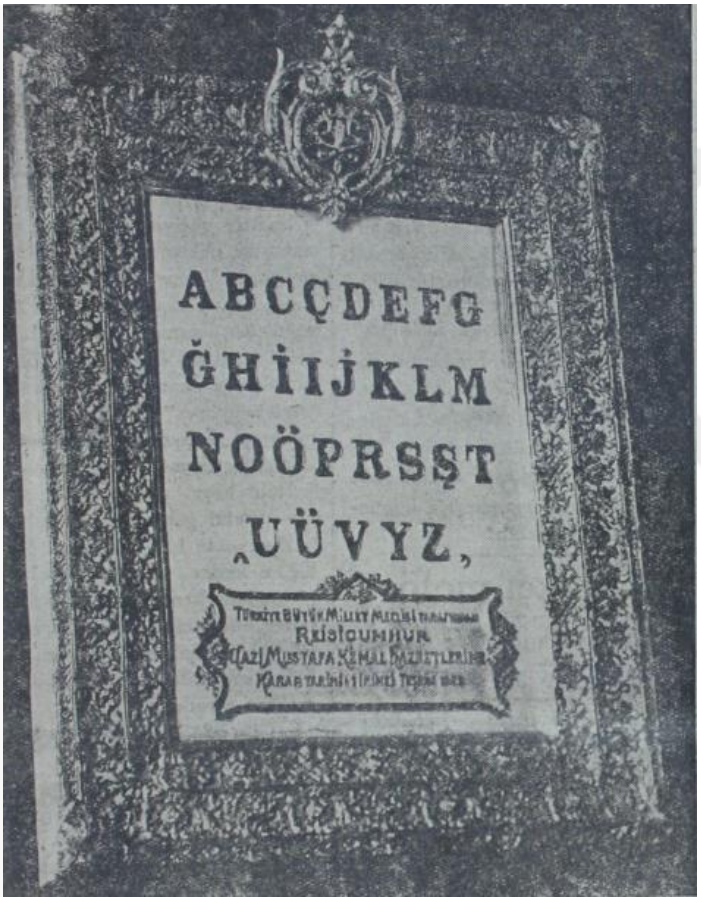

Kaynak: Akşam, 24 Mayıs 1930, No: 4171, s.1

Kazım Karabekir'de kuşkusuz çalışmanın konusu olan dönemin önemli şahsiyetleri içerisindedir. Ayrıca Kazım Karabekir'in doğuda Ermenilere karşı mücadele vermesi Kazım Karabekir'in bakış açısını oldukça önemli kılmaktadır. Kendisinin Ermeni Sorunu ve Ermeni Mezalimi adında kitapları da bulunmaktadır ve konuyla ilgili çokça malumat sunmuştur.

[19] Akşam, Reisicumhur Hz.ne meclisin takdim ettiği lâvha, 24 Mayıs 1930, No: 4171, s.1

1946 yılında kaleme aldığı Ermeni Dosyası adlı eserinde Ermenilerle ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunların özet niteliğinde olanlarına eserin önsözünde yer vermiştir ve şöyle demektedir: " *Doğudaki ırkların ve bu arada Ermenilerin tarihiyle sömürgeci büyük devletler çok ilgili olduklarından bir dizi uğraşılar, araştırmalar yaparlar ve kitaplar yazarlar. İlim adamları dahi kendi devletlerinin siyasi zaviyesinden bakarak kalem oynatmışlardır."*[20]

Görüldüğü üzere Kazım Karabekir, Ermenilerin, sömürgeci devletlerin ilgi odağı olduğundan bahsetmiştir. Bunun yanında Ermenilerin dünya kamuoyundaki Türk düşmanlıklarına örnekler vermiş ve eserin önsözünü şu şekilde noktalayarak ikazda bulunmuştur: "Hala Türk düşmanlığı güden Ermenilerin de büyük devletlerin siyasi tuzaklarına düşen küçüklerinde ne hale gelebileceklerini -kendileri de tattıklarından- gözönünden ayırmayarak tehlikeli yoldan gidenlere uymamaları lazımdır".[21]

Eserin başlarında Ermenilerle alakalı değerlendirmelere devam eden Kazım Karabekir, aynı zamanda Ermenilerle ilgili anılarına da yer vermektedir. Kazım Karabekir'in Ermenilerle ilgili düşüncelerini ortaya koyan en önemli etken kuşkusuz aktardığı anılardır. Bir anısında Ermenilerle Türk halkının bir hasımlığının olmadığından söz eden Kazım Karabekir, hatta toplumda son derece iç içe yaşadıklarından örnekler vererek esas sorunun sömürgeci devletlerce ateşlendiğinin vurgusunu yapmaktadır. 1886 yılına ait olduğunu söylediği anısı şu şekildedir:

"1886 (1302)'de Van'a gittiğimiz zaman ilk Ermeni olarak aşçımızı gördüm. Sonraları da ailesinin ve diğer Ermeni ailelerini, yakından ve içlerinden gördüm ve tanıdım. Kılık kıyafetleri, ev hayatları, yemekleri, eşyaları Türklerinkinin aynıydı. Ermeni kadınları beyaz çarşaf giyerlerdi. Müslümanlar gibi görünmekten kaçınırlardı. Erkeklerin kıyafetleri de bizimkilerden farksızdı.

Birgün aşçımız bizi kilisede bir düğün törenine götürdü. Gelin alayı ve nikah törenini seyrettik. Kilisenin avlusunda gelin kapalı bir halde güveyin yanında, papaz karşılarında, etrafta aileleri ve davetlileri halka halka toplanmıştı. Sözler tamamiyle Türkçe idi. Papaz güveye sordu:

-Kördü, topaldı, kabul mü?

Damat da cevap verdi:

"He! He!

[20] Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Emre Yayınları , İstanbul, Şubat 1994, s.9
[21] Kazım Karabekir, a.g.e., Emre Yayınları , İstanbul, Şubat 1994 s.10

Sonra papazlar dualar etti. Cemaat amin dedi. Biz bile amin dedik. Sonra gayet yavaş yavaş yürüyüşle gelin alayı kilisesenin avlusundan çıkıp uzaklaştı.

Güvey gelinin yüzünü evlerine gittikten sonra görmüş; tıpkı bizimkiler gibi"[22]

Kazım Karabekir'in Ermenilere olan saygısı ve sevgisi derindir. Özellikle çocukluk ve gençlik yıllarında Ermeni isyanlarının patlak vermesi üzerine üzüntü duymuştur. Gençlik yıllarında şark vilayetlerinde büyük çapta kargaşalar çıkmasının ardından Van ve Harput 'tan tanıdığı Ermeni çocuklarının babaları da, hele Ermeni den ziyade Türk olan aşçıları da işe karıştı mı ve acaba başlarına bir felâket geldi mi[23] diye hayıflanmıştır.

Kazım Karabekir'in Ermenilere karşı sempatisi vardır. Ermenilerle Türklerin aynı ırktan geldiklerine yönelik tezlere kendisine destek vermiş, bir makalesinde "Ermenilerin de Türk ırkından olduğu anlaşılmaktadır"[24] yorumunda bulunmuştur. Fakat Ermeni mezalimini de tüm çıplaklığıyla anlatan dönemin ender şahsiyetlerindendir. Bizzat doğu cephesinde yer aldığından yaşanan insanlık dışı olaylara tanıklık etmiş ve yazdığı eserlerde ayrıntılarına kadar kamuoyuna sunmuştur. Ama hiç bir zaman yapılanları tüm Ermenilere mal etmemiş, genellemeden kaçınmıştır.

Anılarına devam eden Kazım Karabekir her anısında Türklerle Ermenilerin kardeş gibi yaşadığını belirtmekte, fakat esas çalkantıların 1895'te İstanbul'da başladığını söylemektedir. Ardından ağabeyinden eski dostları olan Ermenilerin de ayaklandığı ve beylik istediği haberini alınca oldukça şaşırdığını dile getiren Kazım Karabekir sırasıyla Ermenilerin ayaklanmalarından bahsederek, Sultan II. Abdülhamid'e karşı Ermeniler tarafından girişilen suikasti de belirtmektedir.

Kazım Karabekir, eserlerinde daha çok çalışmanın konusu dışında kalan yıllardaki hadiseleri aktarmaktadır. Ermenilerle ilgili bu hadiseler çalışmanın konusu dışında kaldığı için yer verilmemekte, Ermeniler hakkındaki genel görüş ve düşüncelerine itimat edilmektedir.

Ermenilerle ilgili eserlerinde Ermeniler hakkındaki düşüncelerinden bahseden Kazım Karabekir, dönemin önemli şahsiyetleri arasında bu konuda ayrı bir yere sahiptir. Diğer önemli şahsiyetler daha çok yaşanılan olayları aktarmakta, yaşanılanlara yönelik fazla yorumda bulunmamakla beraber Ermeni milleti için de çok fazla bir değerlendirme

[22] Kazım Karabekir, a.g.e., Emre Yayınları , İstanbul, Şubat 1994 s.12
[23] Kazım Karabekir, *Hayatım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.164
[24] Yrd. Doç. Dr. Cafer Ulu, a.g.e., s.6

yapmamaktadırlar. Fakat Kazım Karabekir Ermenilerin mesleki hayatlarından düşünce tarzlarına, kültürel özelliklerinden dini eğilimlerine kadar çeşitli ayrıntıları aktarmaktadır.

Ermenilerle ilgili çeşitli tasvirlerde bulunan Kazım Karabekir, Ermenilerin doğu illerinde bulunan milletler arasında en zengini olduklarından bahsetmektedir. Kazım Karabekir'e göre Ermeniler, her türlü sanatla, çiftçilikle ve ticaretle uğraşırlar. En çok göze çarpan hâlleri aşırı derecede makam mevki hayranı olmalarıdır. Aynı zamanda yaratılış olarak en büyük arzuları zengin olma arzusudur. Sadece arzusunda kalmaz, son derecede varlıklıdırlar. Zenginliklerinin en büyük nedeni çok mecbur kalmadıkça harcama yapmamaları ve yalnızca zaruri giderler için para harcamalarıdır. Yine Kazım Karabekir'e göre Ermenilerin en belirgin özelliklerinden biri ne kadar zengin olurlarsa olsunlar ellerinin çok sıkı oluşlarıdır.

Bunların yanında Kazım Karabekir tüm Ermenilerin çalışkan olduğunu söyler. Anlattıklarına göre şehirli Ermeniler kendileriyle rekabet edebilecek Rumların bulunmadığı şehirlerde ticareti tamamen ellerinde bulundururlar. Sanat ve ticaret sahibi olan Ermeniler her şeyden önce ticaretleri için müsait yerler olan şehirlerde topludurlar. Şehirli Ermeniler yakın zamandan beri bazı özel tabiatlar edinmeye başlamışlardır. İlk derecede olsun okul görmüş bir Ermeni, milletinin güttüğü politika hakkında son derece geniş bilgi sahibidir. Şöhret sahibi olmak yüksekten atıp tutmak, yalnız kendi fikirlerini beğenmek ve bir de Ermenilerin adeta yeniden doğup siyasi önem kazanacakları fikri Kazım Karabekir'in Ermenilerde tespit ettiği düşünüş özellikleridir. Şehirli Ermenilerin hele gençlerinin her türlü politika ile uğraştığını söyler. Son Ermeni neslinin hemen hepsi güzel konuşabilme hastalığına mübteladırlar. Düğün, vaftiz, cenaze gibi toplantılarda ve dini törenlerde yirmi otuz Ermeni bir yere gelipte içlerinden bir çok hatipler çıkıp söz söylememesi mümkün değildir. Hepsinin en önemli düşüncesi tesirli bir hatip olmaktır. Son zamanlarda Ermeni ihtilalcilerinin pek çoğu, milletin hakiki ihtiyacını bilmemek yüzünden parlak söz söyleyenlerden, çok çekmişlerdir. Yine Kazım Karabekir'e göre Türkiye'de mahvolan şehirli Ermeni ihtilalcileri arasında hakiki vatansever görülmez.

Ermeni çetelerinin kimlerden kurulduğundan da bahseden Kazım Karabekir, bunların çoğunun bir şey öğrenmeyen şehirli gençlerden oluştuğunu, komitecilerin parlak sözleriyle alevlenerek ve genel surette en basit meseleyi bile göremeyecek kadar cahil olduklarını, çünkü yaptıkları hareketle vatandaşlarını selamete değil, felakete sevk ettiklerini

söylemektedir. Bu anlayış içerisinde olan Ermeni komitecileri 1894 ve 1896 yılları arasında Türk ve Kürtlerle aralarına bir daha düzelemeyecek bir soğukluk sokmuşlardır.

Son olarak dini tutumlarından bahseden Kazım Karabekir, Ermenilerin dindar bir millet olmadığından söz eder. Din adamları din işlerinden daha çok milli fikirlerin cereyanı için çalışır. Ermeni komitecilerinin papazlarla olan yakınlıkları bu durumdan kaynaklanmaktadır. Kiliselerde yapılan propagandalarla Türkleri ve Kürtleri kendilerine düşman saymışlardır.[25]

Milli Mücadele'nin önemli isimlerinden, hatta cumhuriyet dönemi siyasi tarihinde başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı gibi önemli görevler de ifa etmiş olan Celal Bayar'ın fikirleri de son derece önemlidir. Sekiz ciltlik "Ben de Yazdım" isimli eserinin beşinci cildinde Ermenilerden bahsetmiştir. Onun Ermeniler ile ilgili değerlendirmeleri de daha çok tarihsel olaylara dayanmakta ve çalışmanın esas itibariyle konusu dışındaki yılları kapsamaktadır.

Osmanlı döneminde Ermenilerle Türk devletinin herhangi bir sorunu olmadığının altını çizen Celal Bayar Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Ermenileri en sadık tebaası olarak bildiğinin altını çizmiştir. Bunlara yönelik olarak örnekler veren Celal Bayar, Fatih'in İstanbul'a bir hayli Ermeni naklettirdiğini, 1461 yılında Ermeni Patrikliği'ni kurduğunu ve son dönemlerde de Islahat Fermanları ile Ermenilerin vatandaşlık haklarının genişletildiğini yazmıştır.[26]

Bunların yanı sıra tarihi bilgiler vermeyen devam eden Celal Bayar, Tanzimat dönemi ve sonrasından da bahsederek Ermenilerin Osmanlı dönemindeki rahat yaşadıklarını kaydetmiştir. Celal Bayar'a göre Ermeniler tamamen gözde bir unsurdur. Padişah saraylarında mevkileri ve hükümet yanında itibarları vardır. Mühim memuriyetlerde bulunurlar ve Kredi, finans, iltizam işlerinin çoğu ellerindedir. Daha önce çalışmada da belirttiğimiz gibi Celal Bayar'da Ermenileri kastederek azınlıkların Osmanlı'da daha bir imtiyazlı olduğundan söz etmektedir. Daha önce verdiğimiz bilgileri teyi edercesine Celal Bayar, Türklerin 5-7 sene gibi uzun süre askerlik yapmalarına karşılık Ermenilerin, diğer müslüman olmayan unsurlar gibi senede 30-40 kuruştan ibaret küçük bir askerlik vergisi ödemekle işlerinin başlarında kaldıklarını ve kazançlı bir hayat içinde emniyetle yaşadıklarını aktarmaktadır.[27]

[25] Kazım Karebekir, a.g.e., Emre Yayınları , İstanbul, Şubat 1994, s.23-24-25
[26] Celal Bayar, *Ben de Yazdım,* Milli Mücadeleye Giriş 5. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.1472
[27] Celal Bayar, a.g.e.,s.1472-1473

Varolan durumun değişmesini Ermenilerle Türk Devleti'nin arasının açılmasını Celal Bayar'da Atatürk ve Kazım Karabekir'in değerlendirmelerinde olduğu gibi yabancı devletlerin ve bilhassa emperyalistlerin kışkırtmalarına dayandırmaktadır. Büyük devletlerin emperyalist politikalarının Osmanlı'nın zayıf zamanlarına denk gelmesi ve bu nedenle verimli olması, Ermenilerin isyanlarının daha geniş çaplı bir hal almasına ve giderek ses getirmesine sebebiyet vermiştir. Ermeni isyanlarının artması ve bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması meseleye yeni bir boyut kazandırmıştır. Yine Celal Bayar'a göre Ermeni komiteleri özellikle Rusya'nın da telkinleriyle isyanlarını arttırmış ve Doğu Anadolu başta olmak üzere ülke genelinde silahlı propagandaya girişmişlerdir. Osmanlı hükümetinin Ermeni Patriği'ne uyarıda bulunarak, Ermenilerin isyana son vermesi için patriğin çalışmalar yapması ve nasihatlerde bulunmasını istemesi de fayda etmemiş, netice olarak devlet bu ayaklanmalara ve isyanlara son vermek, bu isyanların yıkıcı etkisinden kurtulmak veya bu durumu hafifletmek adına mayıs ayında tehcir kanununu çıkarmıştır. Ermenilerin soykırım olarak değerlendirdiği bu kanunu ve uygulama yöntemini Celal Bayar ise şöyle değerlendirmektedir:

" Yer yer başgösteren isyan üzerine ordu kanuni yetkisini kullandı. İç işleri Bakanlığı da harekete geldi. Savaş bölgesinden ve stratejik yerlerden bütün Ermeniler uzaklaştırıldı. Bazı yerlerde karşılıklı çarpışmalar oldu. Bu hal adeta iç savaş şeklini aldı. Bu arada görevini kötüye kullananlar, kanunun ve verilen emirlerin uygulanmasında hükümetin arzusuna aykırı iş yapanlar oldu. Bunlar da suçlarının derecesine göre cezalandırıldı. Bazıları idam cezasına bile çarptırıldı"[28]

Hükümetin aldığı bu kararın ardından ve yaşananların ardından yabancı devletlerin baskısı arttı ve Türk devletini katliam yapmakla suçladılar. Savaşın kaybedilmesi ise Ermenilerin ve Ermenileri tahrik edip isyana teşvik eden devletlerin nüfuzlarını arttırdığı gibi emellerinin de gerçekleşmesini kolaylaştırdı. Celal Bayar'ın ifadesiyle "Mütarekeden hemen sonra Avrupa'dan İstanbul'a bir çok komiteci Ermeni gelmişti. Bunların hepsi, savaş sayelerinde kazanılmış gibi mağrurdu. Bu adamların düşüncelerine göre Kilikya'dan Aras nehrine ve Ararat dağlarına kadar uzanan büyük Ermenistan hülyası gerçekleşmek üzere idi." Celal Bayar'ın değerlendirmelerine göre bu durum Milli Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti'nin Rus Bolşeviklerle anlaşmasına ve Milli Mücadelenin kesin zaferine kadar devam etti.[29]

Bilindiği kadarıyla İsmet İnönü'nün Ermenilerle münasebetleri Lozan'da gerçekleşmiştir. Ermenilerle ilgili kendi duygu ve düşüncelerini bizzat aktardığı veya tarihi

[28] Celal Bayar, a.g.e., s.1484
[29] Celal Bayar, a.g.e.,s. 1485

misaller verdiği Lozan Konferansı anıları dışında, Ermenilerle herhangi bir münasebeti olmamıştır.

İsmet İnönü, Lozan'da uzun süren görüşmelerden de önce, Lozan'a vardığının ertesi günü Ermeni adını işitmeye başlamıştır. İsmet İnönü'nün Lozan'a gittiği 1922 kasımının arifesi olarak nitelendirebileceğimiz tarihlerde dünyanın dört bir tarafında özellikle ittihatçılığıyla ön plana çıkan geçmiş dönemin Osmanlı devlet adamları Ermeniler tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüştür. 15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşa, 6 Aralık 1921'de Roma'da Said Halim Paşa, İsmet Paşa'nın Lozan'a varmasından aylar önce de 21 Temmuz 1922'de iki yaveriyle beraber Tiflis'te Cemal Paşa suikasta uğramıştır. Türk paşalarının suikaste uğradığı bir ahval içerisinde İsmet Paşa, Lozan şehrine vardıktan bir gün sonra bir ihbar almıştır. Tahmin edileceği üzere Ermeniler tarafından suikaste uğrayacağının haberi verilen İsmet İnönü'ye bir de öneri de bulunulmuştur. İhbarı kendisine bildirenlerin önerisi İsmet Paşa'nın Lozan'da kaldığı otel ile konferans salonu arasında gidip gelmek için kullandığı otomobilde bulunan küçük Türk bayrağıyla ilgilidir. Otomobilde Türk bayrağı olduğu için ve kendisinin de Lozan'da olduğu bilindiği için Türk bayrağının suikastçıların işini kolaylaştıracağı düşünülmüş ve İsmet Paşa'ya bayrağın kaldırılması önerilmiştir. Bu öneri karşısında İsmet Paşa öneriyi reddederek bayrağın kaldırılamayacağını, bir İsmet Paşa'nın vurulup başka bir İsmet Paşa'nın gelmesinin mümkün olduğunu, fakat bayrağın inmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Bu suikast haberinin yanı sıra Atatürk ile İsmet İnönü arasında Ankara-İsviçre arasında yapılan görüşmelerde, Atatürk'ün İsmet İnönü'ye başka suikastlar konusunda da telgraf yoluyla bilgi verdiği bilinmektedir.[30]

Lozan'a varmasının daha ikinci gününde Ermeniler tarafından suikasta uğrayacağının haberini alması, Ermenilerce İsmet İnönü'ye çokta iyi gözle bakılmadığını göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Milli Mücadele ve Lozan Konferansı döneminde Ermenilerle Türk Devleti ilişkisi son derece olumsuzdur. Bu olumsuzluk geçmişte veya bahsedilen dönemde Türk devlet adamlarına suikast düzenlenebilecek boyutta olduğunu da göstermektedir.

İsmet İnönü'nün Ermenilerle doğrudan ilişkileri ise Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde cereyan etmiştir. İsmet İnönü'nün Lozan'da Ermeni davasını güttüğünü iddia eden

[30] http://*www.ermenisorunu.gen.tr*/bilal-simsir-ermeni-suikastleri/(4 Mayıs 2018)

Paşalyan Efendi ile olan görüşmeleri[31], kendisinin Ermeniler ve Ermeni meselesi konusunda pek bilgi sahibi olmadığını göstermektedir. Paşalyan Efendi'nin Ermenilerle ilgili kendisine anlattığı hadiselerin ardından İsmet İnönü daha sonra hatıralarında kendisine anlatılanlarla ilgili "benim bilmediğim, hatta adını işitmediğim", "hiç işitmemişim, bilmediğim vakalar" demiştir.[32] Paşalyan Efendi'nin Ermeni vakalarından uzunca bahsetmesi üzerine İsmet İnönü'nün konu hakkında daha sonra hiç bilmediğim, işitmediğim olarak bahsetmesi, çalışmanın İsmet İnönü ile ilgili olan bölümünün Lozan Görüşmeleri'nden başlatılmasını isabetli kılmaktadır. Zaten ekalliyetler meselesinin "ertesi günü konuşulacak" şeklinde Türk tarafına birden bildirilmesi ve vakit çok geç olduğundan İsmet İnönü'nün uyandırılmaması, İsmet Paşa'yı telaşlandırmıştır. İsmet Paşa karşılaştığı bu durum için neyseki Ankara'da hazırladığımız tarihi bir etüt vardı demiş, ertesi günü yapılan görüşmelerde daha önceden Ankara'da hazırlanan ve yanında bulundurduğu, İmparatorluk dönemindeki azınlıkların nasyonalist ve yıkıcı hareketlerinden bahsedildiği etütü aktararak sıyrılmıştır.[33] İsmet İnönü'nün Ermenileri de kapsayan azınlık meselesinde bu denli telaşlanması, ve son anda işin içinden sıyrılması, Ermeniler konusunda yine fazla bir yaşanmışlığa veya malumata sahip olmadığını göstermektedir.

Tüm bunların ardından İsmet İnönü'nün Ermenilerle sıcak teması başlamıştır. Lozan Palas'ta bulunduğu sıralarda kendisini azınlıkların Ermenilerle ilgili konusunu konuşmak üzere iki Ermeni ziyaret etmiştir. Ermenilerden biri daha önce Osmanlı Hariciye Nazırlarından Noradunkyan Efendi, diğeri ise eski bir Ermeni ihtilalcisi olan Paşalyan Efendi'dir. İsmet İnönü, daha önce Osmanlı'da Hariciye Nazırlığı da yaptığından Noradunkyan Efendi ile konuşmaya başlamış, kendisini daha iyi anlayacağını düşünerek son derece samimi bir dille geçmişte yaşananların unutulup, Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir sayfa açıp, geleceği Ermenilerle birlikte imar etmeyi arzu ettiklerini söylemiştir. Fakat Noradunkyan Efendi'nin aynı kanaatte olmaması ve Ermeniler için yurt istemesi, bunu da tehditkar ve sert bir dille söylemesi üzerine İsmet İnönü'nün aktardıklarına göre cevabı şu şekilde olmuştur:

"Dinle! Şimdi ciddi olarak konuşalım. Sizin gelip benimle görüşmenizi ben ciddiye aldım. Bir vatanın evlatları olarak Türklerle Ermenilerin münasebetlerini bundan sonra iyi bir halde tanzim etmek için hakikaten faydalı olabilirsiniz zannettim. İstifade ederim ümidi ile sözlerinizi ciddi olarak dinledim. Fakat istekleriniz kabili tatbik olmayan, tasavvuru, kabulü caiz olmayan bir mahiyettedir. Memleketimizin bir kısmını ayırıp size

[31] İkdam, *Ermenilerin Bir İçtimaı*, 10 Mart 1923, No: 9333, s.3
[32] Sabahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara Ekim 2009, s.350
[33] Sabahattin Selek, a.g.e., s.349

suni bir vatan ve devlet olarak vermek gibi bir teklif ileri sürüyorsunuz. Biz, bunu düşünemeyiz, kabul edemeyiz, yapamayız. Sizin başka bir sözünüz var mı?"

"Hayır, başka bir sözümüz yoktur"

"Kesinlikle söylüyorum, biz bu talebinizi kabul etmeyiz. Mücadelenizde devam edeceksiniz, böyle diyorsunuz. Doğrudur. Anlıyorum ki, siz şimdiye kadar böyle idealler takip etmişsiniz. Şimdi bu idealleri tahakkuk ettirmek için tasavvur edebileceğiniz en büyük bir beynelmilel ortam meydana gelmiş. Bu konferans, imparatorluğun, Türkiye'nin kaderini görüşmekte olan bir konferanstir. Bundan netice alacağınızı ümit ediyorsunuz. Bu fırsatı kaçırmak istemiyorsunuz. Bakınız, nihayete kadar uğraşacaksınız, uğraşın. Yalnız bir şey söyleyeyim, nihayete kadar uğraşacaksınız, fakat aramızdaki her türlü itimat kalkacak. Uzun müddetten beri bir milli dava olarak takip ettiğiniz tezlerin karar zamanında benimle uyuşmayı çıkarlarınıza uygun görmediğinizi anlıyorum. Aramızdaki itimat ve samimi hava bozulduktan sonra siz tekrar geleceksiniz, beni arayacaksınız. Artık görüşmemize imkân olmayacak ve lüzum da kalmayacaktır. Unutmayın, o zaman ben sizinle görüşmeyeceğim."[34]

İsmet İnönü Türk devletinin kırmızı çizgilerini Ermeni temsilcileri olan Noradunkyan Efendi ile Paşalyan Efendi'ye belirtmiş, ve daha sonra malum konuşmada söz ettiği gibi kendisiyle konuşmak için randevu isteyen Noradunkyan Efendi'ye randevu vermemiştir.

Olayın üzerinden fazla zaman geçmeden bu kez Ermeni hukukunu savunduklarını söyleyen bir İsviçre cemiyetinden heyet ve başkanı olduğunu söyleyen İsviçreli profesör Ermeni meselesini İsmet İnönü ile görüşmüşlerdir. Fakat yapılan bu görüşme de öncekinden farklı olmamıştır. İsmet İnönü'ye defalarca ve sert bir şekilde toprak talep ettiklerini söyleyen profesöre İsmet İnönü'nün tarihi cevabı şekilde olmuştur:

"Profesör efendi" dedim, "haksız bir şey istiyorsunuz. Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahengin kurulması değil, bunun bozulmasıdır. Zihniyetiniz vatandaşlar arasında ahenk olmamasını isteyen bir istikamettedir. Fena bir yoldasınız. Muvaffak olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Harbi boyunca uğraştıktan sonra, dört sene daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele, bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok ehemmiyetsiz kalır. Çok az gelirsiniz."

Bunları söyledim ve "Buyrun!" diyerek profesörü gönderdim."[35]

Görüldüğü üzere İsmet İnönü'nün Ermeni isteklerine karşı tepkisi tabii olarak net bir şekildedir. Bunun yanında Ermenileri temsil ettiğini söyleyen kişilerle yaptığı görüşmelerde son derece yumuşak bir dil takınmış, fakat toprak taleplerinde ısrar edilmesi ve tehdit derecesine varan söylemler üzerine tepkisini arttırmıştır. Tüm bu görüşmelerde Ermenilere genel olarak olumsuz bir söylemde bulunmamıştır. Sadece temsil ettiği hükümetin, verdiği mücadelenin sonucunda olmasını düşündüğü politikanın tatbikini yürütmüştür.

[34] Sabahattin Selek, a.g.e., s.351
[35] Sabahattin Selek, a.g.e., s.352

Dönemin eserlerinin de Ermeniler hakkında önemli bilgiler verdiği, ya da en azından daha öncesinde verilen bilgileri pekiştirmede yardımcı olduğu net bir şekilde ifade edilebilir. Taşnak-Hoybun isimli direkt olarak devletin halkı aydınlatma ve propaganda amaçlı bastırdığı kitap adeta konu için birebirdir. Hem tarihi örnekler vermesi hem de Ermeniler hakkında görüş ve değerlendirmelerde bulunması devlet tarafından basılmış bir kitap olduğundan dönemin algısını tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Bunun yanında Yeni Türkiye Devleti'nin Harici siyaseti isimli eser mevcut Ermeniler hakkında ilginç bilgiler verirken, Mehmet Mirza Bala'nın Ermeniler ve İran isimli 1927 tarihli eseri geleceğe ışık tutmakta 1930'lu yılları anlatmaktadır.

Son olarak belirtilen dönemde kimliğiyle ön plana çıkmayı başarmış ve gerek icraatlarıyla gerekse bıraktıkları eserlerle adından söz ettirmeyi başaran Ermeni asıllı Türk vatandaşları bulunmaktadır. Bu vatandaşlar yıllarca süren Ermeni-Türk kavgasına cevap niteliğinde bir yaşam geçirmişler, daha çok Türkiye dışında bulunan Ermeni komitecilerin ve onları destekleyen emperyalist devletlerin tezlerini de çürütmüşlerdir. Bu isimler arasında en başta kuşkusuz Agop Martayan Dilaçar gelmekte, o hem yaşadıklarıyla, hem sözleriyle hem de yaptığı çalışmalarla gelecek nesillere de örnek olmaktadır. Dilaçar'ın ardından gelecek bir diğer isim Berç Keresteciyan Türker olmuştur. Milli Mücadele Dönemi'ndeki rolü ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki görevleri Ermeni asıllı bir vatandaşın devlet nezdindeki mahiyetini gözler önüne sermektedir.

Nitekim yardımcı unsurlarıyla beraber çalışma, basındaki ve basında oluşuyla aynı zamanda devlet nezdindeki Ermeni algısını yansıtmaya çalışmıştır.

Bölüm 1: Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler

Türklerle Ermeniler'in ilk münasebetleri Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna yakın tarihlerde gerçekleşmiştir. O dönemlerde Bizans himayesi altında varlığını sürdüren Ermeniler Bizans yönetiminden pek de memnun değildir. Sebebi ise Bizans'ın bölgedeki tek Ermeni prensliği olan Ani'yi ortadan kaldırması ve himayesi altına aldığı Ermenilere hoşgörülü davranmamasıdır. Bizans'ın Ermenilere hoşgörülü davranmaması ise Bizans'ın benimsediği dini anlayışla Ermenilerin benimsediği dini anlayış arasında fark olmasıdır. Bizans ile Ermeniler arasındaki bu dini yorum farkı dönemin güçlü devleti Bizans'ın Ermenilere yönelik katliamlar yapmasına ve Ermenileri bölgeden sürgün etmesine kadar etkili olaylara sebebiyet vermiştir.

Bölgede Selçuklularla birlikte Türklerin hakimiyetinin artması üzerine Ermenilerin de yaşam standartlarının arttığını daha yaşanabilir bir ortama kavuştuklarını söylemek mümkündür. Türkler, yönetimleri altına giren Ermenilere hoşgörülü davranmışlar ve inançlarını serbestçe yaşama hakkı tanımışlardır. Tarihçiler bu dönem Ermenilerinin, Bizans İmparatorluğu ve Haçlıları yererken, Türklerden övgüyle söz ettiklerini yazarlar. Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, Melikşah'tan övgüyle bahsederken; "Sultanın yüreği, Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. O, geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. Böylelikle hiç muharebe yapmadan birçok eyalet ve şehirlere hâkim oldu." ifadelerini kullanmaktadır.[36]

Osmanlı döneminde de durum farklı olmamıştır. Türklerin Ermenilerle olan ilişkileri karşılıklı sevgi ve saygı boyutunda devam etmektedir. Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra, sırf kendi teşebbüsü ile, Ermenilerin Bursa'daki Ruhanî Reisleri Hovakim'i İstanbul'a getirterek, Rum Patrikliğinin yanında, bir de Ermeni Patrikliği kurmuş (1461) ve Ermenileri de bu Patriklik ile idare etmiştir.[37]

Tarih boyunca aynı dini benimsemiş olan devletlerin de içinde olduğu devletler tarafından Anadolu'nun bir yerinden bir başka yerine sürgün edilen, zulm edilen Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya girmesiyle beraber rahatlamışlardır. Ermenilerin bu üst düzey refahı her geçen yüzyıl artış göstermiş, 19. yy. sonlarına kadar süren devir, "Ermenilerin altın çağı" olmuştur. Bunun sonucunda Osmanlı devletinin çalışan, liyakatli, dürüst ve becerikli her

[36] Gürbüz Mızrak, *Aldatılan Kimlik-İsyancı Ermeniler*, Başak Matbaa, Ankara, Aralık 2017, s.10
[37] A. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.149

vatandaşına sağladığı imkânlardan gayr-i Müslimler içinde en çok faydalananlar yine Ermeniler olmuştur.[38]

Ermenilerle Türklerin bu olumlu ilişkileri giderek kaynaşmalarına ve Ermenilerin giderek Türklere benzemeye başlamasına sebep olmuştur. Osmanlı'daki diğer azınlıklarda görülmeyen fakat Ermenilerin bu konuda istisnai bir durumda oluşu 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan Helmut von Moltke'nin dikkatini çekmiş, o Ermenileri şöyle tarif etmiştir: "Bu Ermenilere, hakikatte, Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumlar kendi özelliklerini korumalarına karşılık; bunlar Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir."[39]

Özellikle 1800'lü yılların sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle doğu vilayetlerinde başlayan Ermeni olayları, 1905'te II. Abdülhamit'e suikast girişimi ile önemli bir ivme kazanmış ve sonunda 27 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni tehciri kararının alınmasından sonra doruk noktaya ulaşmıştır. Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer uluslarda da görüldüğü gibi Ermeniler üzerinde de etkisini göstermiştir. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu ortaçağ sisteminden çıkmak isteyip modern bir devlet olma yolunda ilerken bir takım reformlar da gerçekleştirmiş, fakat bu reformlar devletin imparatorluk yapısıyla uyuşmadığından ve ayrıca yabancı dayatmalarıyla meydana geldiğinden azınlıkların kopuşlarını hızlandırmıştır. Ermenilerin büyük çaptaki isyanları Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan 19. ve 20. yüzyılın büyük devletlerinin de ilgisini çekerek, Ermenilerin bu devletlerce kendi amaçları için kullanılmasını sağlamış, bu durum dış destek de arttıkça Ermenilerle Türklerin daha sancılı ve kesin bir kopuş yaşamasına sebep olmuştur.

Daha çok Büyük Ermenistan projesini destekleyen Ermenilerin iddiası olan sözde Ermeni soykırımı iddiası Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan bazı olaylar neticesinde zuhur etmiştir. Henüz savaş başlamadan 1914 yazında toplanan Taşnaksutyun Komitesi, İttihat ve Terakki yönetimine karşı şiddetle mücadele etmek kararını almıştır. Savaş patlak verdikten sonra Ermeni terör komiteleri ile içerdeki ve dışarıdaki Ermeni kiliseleri, savaşın bağımsız bir Ermenistan kurulması için iyi bir fırsat oluşturduğu kanısına varmışlar ve gerekli çalışmalara başlamışlardır. Bu konuda İtilaf Devletleri'ne tereddütsüz bir şekilde destek verme kararının da alındığı bilinmektedir.[40]

[38] Dr. Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara 2000, s.38
[39] Gürbüz Mızrak, *a.g.e.*, s.12
[40] Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı, *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s.57

Bu kararın ardından özellikle Doğu Anadolu'da vukuu bulan Ermeni isyanları neticesinde İTC'nin tutumu ortaya çıkmıştır. 25 Şubat 1915'te Başkumandanlık tarafından bütün birliklere gönderilen tamimde, Ermenilerin topyekûn bir isyan hazırlığı içerisinde olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu tamim üzerine komutanların olaylara karşı dikkatli olması, gerektiğinde örfi idare ilan ederek kalkışmalara müdahale etmeleri, ayrıca Ermeni erlerin seyyar ordularda ve silahlı hizmetlerde kullanılmaması emredilmiştir. 1 Nisan'da ise Dâhiliye Nezareti olaylara karıştığı tespit edilen Ermeni polis ve memurlarını görev yerlerinin değiştirilerek uygun olan bölgelere gönderilmeleri emrini vermiştir. 24 Nisan'da ise Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerine yönelik ilk faaliyet yapılmış ve hükümet tarafından Ermeni komitelerinin kapatılması kararını alınmıştır. Bu tamimin yayınlanmasının ardından Hınçak ve Taşnak partilerine mensup 2345 kişi tutuklanmış, Ankara ve Çankırı'ya nakledilmişlerdir. Böylece ayrılıkçı Ermenilere yönelik ilk önemli tedbir alınmıştır. 24 Nisan'dan sonra ayrılıkçı Ermenilere yönelik ikinci hamle 2 Mayıs 1915'te yapılmıştır. Van isyanı devam ederken bazı Ermeni gruplarının eşkıyalık faaliyetlerini yoğunlaştırması üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, cephe gerisinde asayişin sağlanması maksadıyla Van Gölü ve çevresindeki isyancı Ermenilerin başka yerlere nakledilmesi konusunda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı yollamıştır. Enver Paşa yolladığı yazısında isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırların dışına çıkarılmasını istemiş ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tavsiye etmiştir. Yazıda bahsedilen bu haber üzerine Talat Paşa da Ermenilerin zorunlu göçünü başlatmıştır.[41]

Ermenilerin soykırım iddiası bu zorunlu göçler sırasında meydana gelen olayların neticesinden kaynaklanmaktadır. Ermeni kayıplarıyla ilgili olarak Osmanlı Arşiv belgelerinde, bazı eşkıya gruplarının saldırısı sonucu, 6.500-7.000 Ermeni'nin öldürüldüğü kayıtlıdır. Ermeni kafilelerine yapılan saldırılar sonucu hayatını kaybedenlere ilave olarak, savaş ortamında imparatorlukta çekilen yiyecek sıkıntısı, taşıma araçlarının asker sevkinde ve ordunun mühimmat ihtiyacında kullanılması ve bu yüzden göçmenlere yeterli sayıda taşıma aracı verilememesi, en kötüsü de zorunlu göç sırasında hemen bütün dünyada baş gösteren ve sadece Ermenileri değil, müsmanları da kırıp geçiren bulaşıcı hastalıklar da ölümlere sebep olmuştur. Bu şekilde zorunlu göç sırasında, açlık vehastalıktan meydana gelen kayıpları dahil Anadolu'daki Ermeniler, savaşın devam ettiği yıllarda elli bin civarında kayıp vermiştir.[42]

[41] Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon Ocak 2015, s.51
[42] Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011, s.74-75

Birinci Cihan Harbi'nin ardından dört sene daha mücadele veren Türk milleti bu mücadele sonucunda başarıya ulaşmış, fakat bu dönemde de işgalci devletlerin desteğini alan Ermenilerle bir mücadele söz konusu olmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak insiyatifi tekrar ele alan Türk milleti, Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti devletini kurma çalışmalarını tamamlamış ve 1923'te de sonuçlandırmıştır. Yeni Türk Devleti'nde Türk-Ermeni ilişkileri Lozan'da diğer devletlerce de belirlenen kurallar çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. 37. ve 45. maddeler arasında yer alan hükümlerce azınlıkların dini, kültürel, eğitim ve diğer faaliyetlerinde serbest hareket etmesi için zemin hazırlanmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra azınlıklar ile ilgili bir takım kanunların çıkması ve kendilerine bazı ayrıcalıklar verilmesi hem hükümet çevrelerince olumlu karşılanmamış, hem de Türk kamuoyunca tepkilere sebep olmuştur. Gerek baskı sebebiyle gerekse yeni kurulan Türk Devleti'nin toplumun her kesimine eşit davranacağına inanan azınlıklar teker teker haklarından feragat etmiş, 17 Ekim 1925 yılında hükümete verdikleri yazı ile Yahudilerden sonra Ermenilerde istekleriyle haklarından vazgeçerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayı tercih etmişlerdir.[43]

Çalışmanın konusunun dahilinde olan yıllar arasında da olduğu gibi Cumhuriyet tarihinde sayısız Ermeni vatandaş, her Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gibi türlü alanlarda adını duyurmayı başarmıştır. Çalışmanın bu bölümünde kimliğiyle ön plana çıkan her Ermeni vatandaşını ele almak mümkün olmayacağı gibi, konunun genişliği itibariyle de ayrı bir çalışma konusu mahiyetinde olacağı için doğru olmayacaktır. Başlık altında incelenecek şahsiyetler farklı alanlarda ün yapmış, devlete bağlılıklarıyla ve icraatlarıyla nam salmışlardır. Türkiye'de adeta Ermeni-Türk dostluğunun mihenk taşı haline gelen bu isimler Türkiye üzerinde azınlıklar vasıtasıyla emperyalist çıkar peşinde koşan devletlere karşı set oluşturmuşlardır.

Cumhuriyet döneminde Türklerle birlikte yaşayan Ermeniler, sürdürdükleri dinsel, ekinsel ve toplumsal çalışmalarını huzur ve rahatlık içinde gerçekleştirmektedirler. Aynı zamanda, bu dönem içinde Ermeni topluluğu üyeleri, yurttaşlık görevlerini yerine getirmişler, devlete ve ülkeye olan bağlılıklarını verimli çalışmalarıyla kanıtlamışlardır.[44]

[43] Prof. Dr. Şafak Ural vd., *Çeşitli Yönlerden Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Basın ve Yayın Müdürlüğü, İstanbul 2006, s.209-210
[44] Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1918)*, Der Yayınevi, İstanbul, 1987, s.135

Bunlardan belkide en önemlisi Agop Dilaçar, Türkiye Ermenileri arasında bayraklaşmış bir şahsiyettir. Hem Bulgaristan öncesi hayatı, hem de Bulgaristan dönüşü Türk Dil Kurultay'ına katılımından sonraki hayatı Türk milletine adanmış bir ömür olarak değerlendirilebilir.

Dilaçar, 22 Mayıs 1895'te İstanbul'da Büyükdere'de doğmuştur. Ticaretle uğraşan köklü bir Ermeni ailesinden gelmektedir. Kuyumcu olan babası Vahan Martayan Kayserilidir. Annesi de kuyumcu Sarafyanların kızlarındandır ve Yozgatlı'dır.[45]

Martayanların Kayseri'den İstanbul'a göçmeleri, dedesinin ön ayak olmasıyla gerçekleşir. Aile önce Büyükdere'ye sonra Gedikpaşa'ya yerleşmiştir. Dilaçar'ın çocukluğunun geçtiği bu yörelerde ailesi itibar sahibi kimseler haline gelmiştir. Gedikpaşa Protestan Kilisesi dedesinin bağışladığı toprak üzerinde kurulmuştur. Dilaçar ilk eğitimini işte bu kilisede alır. Annesinden öğrenmekte olduğu Ermenice'nin ardından kilisede İngilizce'yi de öğrenmeye başlar. İlköğrenimini ise yine aynı yörede misyonerler tarafından açılan bir Amerikan okulunda yapar ve ortaokulu da orada tamamlar. Bu sıralarda gelecekte öğrenecek olduğu dillerin başlangıç tohumlarını da toprağa atmaktadır. İngilizcenin yanı sıra Rumca ile İspanyolcayı tanıma olanağı bulmuştur. Öte yandan basım yayım işlerinin ilk denemelerine giriştiği görülür. Okulun "School New" adını taşıyan haftalık dergisi, onun gözetiminden geçerek çıkmaktadır.[46]

1910 yılında Robert Kolejine başlayan Agop Dilaçar, bu sıralarda da Almanca, Latince ve Yunanca'yı öğrenmeye başlar. Okulun bütün seçmeli derslerini alan Dilaçar, okuldaki arkadaşlarından Rusça ve Bulgarcayla ilgili bilgiler de elde etmeye başlamıştır. Robert Koleji'ni Newyork Bilim Ödülüyle bitirerek taçlandırmış, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla cepheye çağrılmıştır. Yedeksubay olarak görev yapan Dilaçar kısa bir süre Diyarbakır'da ardından da Kafkasya Cephesi'nde görev alır. Kafkas Cephesi'nde yaralanmasının ardından madalya ile ödüllendirilerek savaş dışı hizmetler vermesi sağlanır ve bundan sonra Alman subaylarına Türkçe öğretmek görevini üstlenir.[47]

Fakat Dilaçar'ın sükunet içindeki bu hayatı fazla sürmez. Doğu'daki asayişsizlik ve disiplinsizlikten dolayı azınlık subaylarının görevlerini terk etmesi nedeniyle bölgede subay ihtiyacı hasıl olumuştur. Bölgeye gönderilen Dilaçar, birçok dile üst düzey derecede hakim olduğundan esirlerle de konuşma imkanına sahip olmuştur. İngiliz subaylarla konuştuğu bir

[45] Kaya Türkay, *A. Dilaçar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s.11
[46] Kaya Türkay, *a.g.e.*, s.11
[47] Kaya Türkay, *a.g.e.*, s.13

sırada casus olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır. Bundan sonrasını Agop Dilaçar, anılarında şu şekilde dile getirmektedir:

"Beni bekleyen tehlikeyi cesurca karşılamaya karar verdim. Beni baştan aşağı süzen komutan, kararını vermek üzere iken tüm cesaretimi toplayıp böyle barbarlıkla, eziyet ve işkence yoluyla Türkiye'nin medeni bir ülke olamayacağını, gerçek ileri ülkelerde hiç böyle davranılmadığını, bunun sultanlık yönetimini amaçlayan yöneticilere has bir davranış olduğunu söyledim. Herkes şaşkınlıkla ne yapacağını beklerken, kumandan sözlerimi dikkatle dinledikten sonra beni getirenlere ellerimi çözüp odadan gitmelerini emredip oturmamı söyledi. Merakla sonucu bekliyordum. Komutan çay ikram ederek demokratik sistem konusunda konuşmamı istedi. Beni merakla dinlemesi benim şaşırmama neden olmuştu, zira o dönemde onun benzeri nadirdi. Uzun süren konuşmamız sonrasında sık sık kendisini ziyaret etmem konusunda gereken emri verdi ve elimi sıkarken dost olmamızı istediğini söyledi. Bana bir oyun oynadığından kuşkuluydum, ancak böyle olmadı. Daha sonra bu meraklı ve sorgulayan komutanın Mustafa Kemal Paşa olduğunu öğrendim."[48]

Askerliğini bitirdikten sonra İstanbul'a dönen Dilaçar, Robert Koleji'nde İngilizce öğretmenliği yapmaya başlar, aynı zamanda farklı diller üzerinde çalışmalarına devam eden Dilaçar, bu sıralarda bir evlilik gerçekleştirerek eşi Meline Hanım'la birlikte Bulgaristan'a, Sofya'ya gider.

Sofya'da eski Doğu dilleri üzerinde dersler vermeye başlayan Dilaçar, Osmanlıca dersleri de vermiştir. Bu dönemlerde Türkçe üzerine yaptığı çeşitli çalışmalar olmuştur. Bunlardan biri olan Türk Yazıtlarının 1200. Yıldönümü adlı eseri İstanbul'da bir Ermeni gazetesi olan Arevelk Gazetesi'nde yayınlanmıştır. İşte Türk yazıtları üzerindeki bu bilgisi Atatürk'ün dikkatini çekmiş ve Atatürk tarafından 1932'de toplanan I. Türk Dili Kurultay'ına davet edilmiştir.[49] Kurultay'da "Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabıtalar" adlı bir tez okuyarak beğeni toplamıştır. 18 Haziran 1934'te Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan II. Türk Dil Kurultay'ından sonra ise Türk Dil Kurumu baş uzmanlığı görevine getirilmiştir.[50]

12 Eylül 1979'daki vefatına kadar Türkiye'de kalan Agop Martayan Dilaçar, sayısız eser neşretmiştir. Eserlerinden kitap haline getirilenler: Türk Diline Genel Bir Bakış, Dil Diller ve Dilcilik, Kutadgu Bilig İncelemesi, Türkiye'de Dil Özleşmesi, Thomsen, Devlet Dili Olarak Türkçe, Les Bases Bio-Psychologigues de la Güneş-Dil, Anadili İlkeleri ve Türkiye

[48] Prof. Dr. Cafer Ulu, *a.g.e.*, s.121
[49] Günay Göksu Özdoğan vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul Haziran 2009, s.87
[50] Prof. Dr. Cafer Ulu, *a.g.e.*, s.122

Dışındaki Başlıca Uygulamalar'dır. Dilaçar'ın bunun yanında çok sayıda yazısı ve çalışmaları da bulunmaktadır.[51]

Dilaçar'ın hayatındaki önemli nüanslardan biri de mesleğine de yakışacak şekildeki Dilaçar soyadıdır. Bu soyad kendisine 1935 yılında Atatürk tarafından bizzat verilmiştir. Ankara'da yapılan bir Türk Dil Kurumu toplantısında Atatürk, çevresindekilerin de isteği üzerine onlara soyadı önersinde bulunmaktadır. Sıra dilcilerin soyadına geldiğinde ise Atatürk Agop Martayan'a dönüp "Agop Efendi senin adında var soyadında, sana yalnıza bir ünvan vereceğim. Sen birçok dilleri biliyor ve bildiklerile bize birçok sırları çözmenin anahtarını veriyorsun, bu nedenle biz sana onurlu Dilaçar ünvanını sunuyoruz" demiştir.[52] Bu şekilde Dilaçar ünvanını alan Agop Martayan bu ünvanı son nefesini verdiği 12 Eylül 1979'a, 84 yaşına kadar gururla taşımıştır.

Son olarak Atatürk'ün dil devrimi konusundaki kısa görüşlerine yer vereceğimiz Agop Dilaçar, bu konuda son derece net ve özetleyici bir açıklama yapmıştır. Dilaçar'ın 1928 yılında gerçekleştirilen dil devrimi hakkındaki değerlendirmeleri şu şekildedir:

" XX. yüzyılda, hele II. Dünya Savaşı'ndan bu yana uygar dünyadaki diler, anlam inceliklerini birbirinden ayırt edebilmek için sözcük türetme zorundadırlar. Gerçek bilim yaklaşıklık tanımaz, tümlük, belirginlik, kesinlik ister. Atatürk II. Dünya Savaşı'ndan önce de bu gerçeği iyice anlamış ve gücünü Arapçadan, Farsçadan almış olan Osmanlıcayı XX. yüzyılda uygarlığı için yeterli görmemiştir."[53]

Bir diğer önemli isim siyasi alanda ön plana çıkan ve adından söz ettiren Münib Boya'dır. 1872'de Van'da doğan Münib Boya, 1923-1927 II. yasama döneminde meclise giren ilk Ermeni asıllı milletvekilidir. Henüz bahsedilen yıllar arasında azınlıkların mebus olma hakkı yoktur. Fakat Münib Boya'nın meclise girmesini sağlayan neden kendisinin müslüman olmasıdır. Münib Boya'nın bir başka dikkat çeken özelliği de daha önce Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer almış olmasıdır. Münib Boya hakkında Türk Parlemento tarihinde yer alan bilgilerde anne ve babasının, hatta eşi ve çocuklarının Türkçe adlar taşıdığı görülmektedir.[54]

1885'te Van Rüştiyesi'nden mezun olan Boya, Van Vilayeti Yazı İşlerinde aday memur olarak devlet hizmetine başlamış, 1896'da ise aynı kalemde mümeyyizliğe yükselmiştir. 1910'da Basra Vilayeti İdare Meclisi başkatipliğine atanmış, 1911'de Basra Vilayeti Tahrirat mümeyyizliğine ve 1912'de aynı ilde mektupçuluğa yükselmiştir. 1912 yılı

[51] Kaya Türkay, *a.g.e.*, s.67-68-69
[52] Hüdavendigar Onur, *Ermeni Portreleri*, ,Bilgeoğuz Yayınevi, Kasım 2005 İstanbul, s.14
[53] Agop Dilaçar, *Anadili İlkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s.50
[54] Günay Göksu Özdoğan vd., *a.g.e.*, s.291

sonunda bu görevden ayrılan Boya 1913'te Van İli Genel Meclis üyeliğine, daha sonra ise il komisyonu üyeliği ile komisyon başkanlığına vekaleten seçilmiştir. 23 Nisan 1914'te Meclis-i Mebusan'a Hakkari'den milletvekili seçilmiş ve bu görevi 13 Şubat 1919'da meclisin kapanmasına kadar sürdürülmüştür. 16 Şubat 1920'de yeniden 4. dönem Meclis-i Mebusan Van milletvekili seçilmiş ve meclisin kapanışına kadar bu görevde kalmıştır. 24 Şubat 1920'de BMM hükümetince Siirt Sancağı mutasarrıflığına, 1922'de Hakkari mutasarrıflığına getirilmiş ve bu görevi sürdürdüğü sırada TBMM'nin ikinci dönem seçimlerine katılmış ve Van milletvekili seçilmiştir. Posta ve Telgraf, Layiha, Memurin Muhakemat, Kavanin-i Maliye, Mübadele, İmar ve İskan Komisyonlarında görev yapan ve Yanık yerler için Kurulan Komisyona seçilen Boya, 1953'te hayata gözlerini yummuştur. [55]

1930 yılı Türkiye'de azınlıkların siyasete atılmaları ve seçilme haklarını elde etmelerini konusunda önemli bir yıldır. 1930 yılının bu konuda önem arz etmesinin nedeni ise yeni kurulan muhalefet partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bu konuyu gündeme taşıması olmuştur. Basının da bu konuda desteğine gören SCF, çeşitli tartışmalara rağmen olumlu sonuçlanmıştır. Partinin, 1930 yılındaki belediye seçimlerinde Rum ve Yahudi adayların yanı sıra Ermeni Kazanciyan Bey'i de Belediye Meclis üyeliğine aday göstermesi azınlıklar arasında oldukça olumlu karşılanmıştır.[56]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yaktığı bu ateş 1935 seçimlerine de yansımıştır. 2 Şubat 1935 günü Atatürk'ün başkanlığında toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Riyaset Divanı, Umumi İdare Heyeti, CHF Meclis Grubu İdare Heyeti ve İcra Vekilleri, yeni seçimle ilgili yaptıkları toplantıda, yapılacak olan milletvekili seçimlerinde bağımsız adaylar arasında azınlıklara da yer verilmesine karar vermişlerdir.[57]

Alınan bu karar bir Ermeni olan Berç Keresteciyan Türker'in politikaya girmesine vesile olmuştur. 1870 yılında İstanbul'da doğan Berç Keresteciyan Galatasaray ve Robert Koleji mezunudur. Babasının adı Mıgırdıç Nişandır. Aynı zamanda Berç Keresteciyan Türker, derecesi konusunda bilgisine ulaşamadığımız fakat söylenenlere göre Ermenice, Rumca, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve İspanyolca olmak üzere yedi dil bilmektedir. [58] Mütareke döneminde Osmanlı Bankası Galata Merkezi Müdürlüğü'nü yapmış emekliye

[55] Günay Göksu Özdoğan vd., *a.g.e.*, s.292

[56] Günay Göksu Özdoğan vd., *a.g.e.*, s.292
[57] Günay Göksu Özdoğan vd., *a.g.e.*, s292
[58] Hüdavendigar Onur, *a.g.e.*, s.50

ayrıldıktan sonra bile mütehassıs maliyeci olarak Ziraat Bankası'nda çalışmıştır. Aynı zamanda Kızılay merkez idaresi azaları arasındadır.[59]

Her kaynakta bulunmasa da bir çok kaynakta bulunan bir söylentiye göre Türker, Kurtuluş Savaşı sırasında sağlık malzemelerinin takalarla İnebolu'ya taşınması yönünde faaliyet göstermiş, hepsinden önemlisi Bandırma Vapuru ile Samsun'a giden Mustafa Kemal Paşa'ya avukatı Sadeddin Ferid aracılığıyla İngilizlerin Karadeniz'de gemiyi torpilleyebileceklerini söylemiş ve bu haberin alınmasının ardından Bandırma Vapuru rotasını değiştirerek kıyı şeridine yakın bir mesafeden yoluna devam etmiştir. Yine aynı şekilde Kurtuluş Savaşı döneminde Sakarya Savaşı'nda topların sökülmüş ateşleme mekanizmaları Türker'in verdiği onbeş binliralık borçla geri alınmıştır. Son olarak Cumhuriyet'in ilanının ardından 1923 seçimlerinde İstanbul Ermenilerini de bu konuda örgütleyerek Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu desteklemiştir. Başta Milli Mücadele döneminde yaptığı tüm bu yararlılıklar ve arkasından Atatürk ile olan teşrik-i mesai nedeniyle Atatürk tarafından kendisine Türker soyadı verilmiştir.[60]

Berç Keresteciyan Türker'in gösterdiği yararlılıkların mükaafatı, azınlıkların meclise girmeye başlaması ve kendisine mebusluk imkanı verilmesiyle gerçekleşmiştir. 1934 yılında Afyon'dan milletvekili adayı olarak gösterilen Berç Keresteciyan Türker 5 Ağustos 1946 yıllarına kadar parlementoda kalmayı başarmıştır. 26 Temmuz 1949 tarihinde İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.[61]

Ünlü Türk bestekarı Hacı Arif Bey'in öğrencisi olan Ermeni asıllı Bimen Şen, hocasının tavsiyesi üzerine İstanbul'da musiki dersleri almaya başlamıştır. Aziz Dede, Tamburi Cemil veŞevki Bey'lerle dost olarak musiki bilgisini ilerletmiştir. Zamanındaki ünlü bestekarların arasına girerek adından sıkça söz ettirmiştir. 800 kadar eser besteleyen Bimen Şen'in eserlerinin hemen hemen hepsi, Garmiyan Efendi'nin kağıda dökmesi sebebiyle günümüze kadar gelmiştir.[62] Ayrıca Bimen Şen, Atatürk'ün huzurunda şarkı söyleme fırsatını da bulmuştur. Şen soy ismini ise "yüzüm şen, hatıram şen, mevkiim gülşen" şeklinde kendi bestelemiş olduğu dönemin meşhur mısralarından almıştır.[63]

[59] Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s.277
[60] Günay Göksu Özdoğan vd., *a.g.e.*, s.293
[61] Prof. Dr. Cafer Ulu, *a.g.e.*, s.196
[62] Hüdavendigar Onur, *a.g.e.*, s.52
[63] Prof. Dr. Cafer Ulu, *a.g.e.*, s.166

Bölüm 2: Gazeteler

Tarih araştırmalarında gazete kullanımı son derece önemlidir. Gazete yıl, ay ve gün belirterek olayları aktardığından araştırmacıların işi kolaylaştırmaktadır. Kronolojik olarak bir dizi halinde seyreden olaylar fotoğraf ve resimlerle de süslendiğinden dönemi anlamakta son derece fayda sağlamaktadır. Bunun yanı sıra gazetelerin statükoyu desteklemesi veyahut muhalif tutum sergilemesi tarih araştırmaları için gazete incelemelerinde dikkat gerektirmektedir ve objektifliği yakalamak adına bu husus gözardı edilmemelidir. Fakat bu durumun iyi bir yanı varsa o da dönemin sosyolojik yapısı hakkında bilgi vermesidir. Olaylara karşı farklı tutum ve düşünceye sahip gruplar bu şekilde tespit edilebilmekte ve olaylara bakış açıları sağlıklı bir şekilde tetkik edilebilmektedir.

Çalışmanın gazeteler bölümünde üç ayrı gazeteden yararlanılmıştır. Bunlar Cumhuriyet Gazetesi, Kurun Gazetesi ve İkdam Gazetesi'dir. Konularına göre gazeteler bölümü içerisinde harmanlanarak sunulmuştur.

Gazeteler hakkında bilgi verecek olursak; Cumhuriyet Gazetesi 7 Mayıs 1924 tarihinden beri Türkiye'de yayımlanan günlük siyasi bir gazetedir. Cumhuriyet gazetesinin isim babası Atatürk'tür. İstanbul basınından beklediği desteği bulamayan Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'i ulusal basın içinde savunacak bir mevzi elde etmek için bir gazete projesiyle öne çıkmıştır. Yeni Gün gazetesiyle ulusal mücadeleyi Ankara'da desteklemiş olan Yunus Nadi'ye bu projesini hayata geçirmesi için bütün desteğini veren Mustafa Kemal Paşa, 7 Mayıs 1924'te Cumhuriyet gazetesinin yayımlanmasını sağlamıştır.[64]

Çalışmanın konusunun Atatürk dönemindeki Türk basınında Ermeni algısını ele alıyor olması ve Atatürk'ün Cumhuriyet Gazetesi üzerinde bu denli rolünün olması Cumhuriyet Gazetesi'nin çalışmada yer almasını elzem kılmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyet Gazetesi'nin konu ile ilgili haber ve yazıları, çalışma için olmazsa olmaz bir tarihi vesika niteliğindedir. Ayrıca gazetenin 1934'e kadar dağıtımından sorumlu kişinin Artin Efendi adında bir Ermeni olması ise adeta tarihin bir cilvesidir.

Kurun Gazetesi, 1934 yılında Vakit Gazetesi'nin ismini değiştirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Esasen 22 Ekim 1917'de yayın dünyasına katılan Ahmed Emin Yalman ile

[64] Yaşar Karaca, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Cumhuriyet Gazetesinde Kıbrıs (1974–1980),*Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010, s.8

Mehmed Asım Us birlikte çıkardığı[65] Vakit Gazetesi'nin devamıdır. 1938 yılı Aralık ayında tekrar Vakit Gazetesi adını almıştır.

Milli Mücadele döneminde Milli Mücadele yanlısı bir tutum sergileyen gazete de en çok dikkat çeken nokta Atatürk'ün Kurun Gazetesi ismiyle çıktığı dönemde Asım Us takma adıyla gazetede yazılar yazmasıdır. Atatürk dönemi Türk basının da Ermeni algısını incelediğimiz çalışmada, Atatürk ile gazete arasında bu denli yakınlık bulunması, konu ile ilgili haberlerde Atatürk dönemi fikriyatının ne derece yansıtıldığı konusunda daha belirgin bir hâl almaktadır.

5 Temmuz 1894 tarihinde basım hayatına başlayan İkdam gazetesi ise ilk baskılarında siyasî ve bilimsel gazete olarak tanınır. 1894 – 1961 yılları arasında farklı isimler altında 12517 yayın yapan İkdam gazetesi basın hayatımızın uzun ömürlü gazetelerinden biri olmayı başarmıştır. İkdam gazetesinde günlük haberlerin yanı sıra edebiyat, eğitim, bilim, siyasî, ekonomik, ziraat ve ilmî alanlarda yaptığı yayımlarla okurların dikkatini çekmiştir. Dönemin önemli yazarlarına sayfalarını açan gazete yukarıda sıraladığımız konularda kamuoyunu bilgilendirerek ülkenin kalkınması yönünde faaliyetlerde bulunmuştur.[66]

İkdam Türk siyasi tarihinin önemli dönemleri olan İkinci Meşrutiyet, Birinci Dünya Harbi, Mütareke Yılları, Milli Mücadele, çok partili döneme geçişte de yayınlanmış ve bu dönemlerdeki her türlü sosyal, siyasal ve kültürel hayatın gelişmesine tanıklık etmiştir. Bu yüzden tarihi bir kaynak niteliği taşır.[67]

2.1. Nüfus ve Göç Kapsamında Ermeniler

Nüfus ve Göç Kapsamındaki ilk haber İkdam Gazetesi'nin 1924 yılına aittir. Cemiyet-i Akvam'ın, diğer adıyla Milletler Cemiyeti'nin göçmenlerle ilgilenen İstanbul'daki delegesi Mister Çabeldes İkdam Gazetesi'ne röportaj vermiştir. Çabeldes'in açıklamalarından ve haberin başlığından anlaşılacağı üzere Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen mübadele sonucunda Yunanistan nüfusu bir hayli artmıştır. Yunanistan hükümeti ise bu durum sonucunda daha önceden batı ülkelerine geçmek maksadıyla Yunanistan'a gelen Ermenileri başka bir bölgeye iskan etmek istemektedir. Mübadelenin olumsuzluklarının

[65] Tuğba Ersoy, *Vakit Gazetesinde Edebi ve Kültürel Hareketlilik*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.10
[66] Adem Kuruçay, *İkdam Gazetesi 1918 Yılı*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2015, s.4
[67] Müzeyyen Buttanrı, *İkdam Gazetesi Üzerinde Bibliyografik Bir İnceleme (1894-1900)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Şubat 1997, s.7

Türkiye'de yaşandığı gibi Yunanistan'da da yaşandığını öğrendiğimiz haber "Yunanistan'daki Ermeniler Hudud Haricine Çıkarılıyorlar" alt başlığıyla, herhangi bir yorum getirilmeden sadece Mister Çabeldes'ın röportajına yer vermiştir.

Çabeldes röportajında savaş sonrasında Anadolu'dan gelen Rum muhacirlerinin Yunanistan nüfusunu bir hayli arttırdığını, Yunan hükümetinin de bu durumu göz önüne alarak Yunanistan'da bulunan bir çok Ermeni'yi memleket hudutlarının haricine çıkarma konusunda karar aldığını söylemektedir. Çabeldes'e göre bu karar oldukça doğal ve lüzumludur. Zira Yunanistan'ın bu kadar yoğun bir nüfusu iskan etmeye gücü yoktur. Çünkü Yunanistan dışından gelen kitlenin 1.400.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Bu konu kapsamında Yunanistan hükümeti, Ermenilerin göç meselesi ile meşgul olunması konusunda Cemiyet-i Akvam'dan yardım talep etmiştir. Bu konu kapsamında Atina'ya giden Çabeldes Yunanistan'da bulunan Ermenilerin bir kısmını Erivan'a, bir kısmının Kafkasya'ya, diğer bir kısmının da güney Amerika'ya gitmek istediklerini dile getirmektedir.

Son olarak mübadele meselesinin kendi yetkileri dışında gerçekleşecek bir mesele olduğunu belirten Çabeldes, Ermeni muhacirlerine ait meseleye son noktayı koymak için bir kaç güne kadar tekrar Atina'ya gideceğini belirtmiştir. [68]

Yunanistan'da bulunan Ermenilerin, Yunanistan'dan gönderilmek istenmesinin herhangi bir eleştri almayışı dikkat çekicidir. Kurtuluş Savaşı sırasında ve öncesinde Ermeniler ve Türkler arasında hasmane bir tutum olmasına rağmen ve henüz Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinin üzerinden çok geçmemesine rağmen Ermenilerin Yunanistan'dan gönderilmek istenmesine Türk basının da Ermenilere karşı "oh olsun" şeklinde bir yaklaşım gösterilmemiştir. Genç Cumhuriyet'in savaş sonrasındaki yeni düzende milletlere olan bakışı kuşkusuz geçmişe yönelik bir takım saplantıları barındırmamaktadır.

1924 yılına ait aralık ayında yine Ermenilerle ilgili bir başka nüfus ve göç konusunu ilgilendiren haber bulunmaktadır. Gazetenin haberine göre Türkiye'den Rusya'ya göç eden Ermeniler bir takım sıkıntılar yaşamakta olup tekrar Türkiye'ye dönmek istemektedir. Türkiye'ye dönmek veya Rusya'da kalmak yerine az da olsa Amerika'ya göç etmek isteyen Ermeniler de bulunmaktadır.

Türkiye'ye dönmek isteyen Ermeniler haberde anlatılana göre yabancı devletlere aldanıp bir takım cinayet ve tahrikatlarda bulunduklarını kabul etmektedirler. Kendilerinin

[68] İkdam, *Ermeniler Meselesi*, 11 Ağustos 1924, No: 9825, s.1

Türk hükümetince affedilmesini ve bunun ardından Türkiye'ye dönmek istediklerini dile getirmektedirler.

Yine haberde anlatılana göre Ermeniler Rusça'ya vakıf olmadıklarından Rusya'da bir takım zorluklar yaşamaktadırlar. Rusça bilmediklerinden hiç bir işe alınmadıkları gibi sefil bir hayat geçirmek zorunda kalmışlardır. En dikkat çekici iddia ise bu Ermenilerin Türkiye'ye kabul edilmeleri durumunda dinlerini değiştirerek İslamiyet'i bile kabul edebileceklerini söylemeleridir. [69]

1926 yılındaki Ermenileri ilgilendiren bir diğer göç haberi de Rusya'dan olup Türk basınına yansımıştır. Habere göre çeşitli ülkelerde bulunan Ermenilerin bu kez Sovyet Ermenistan'ına sevk edileceği bilgisi verilmektedir. Millet Cemiyeti'nin göç meseleleriyle ilgilenen Doktor Nansen'in riyasetinde bulunan bir komisyon Ermenistan'ı ziyaret ederek çeşitli ülkelerde yaşayan Ermeni muhacirlerini Ermenistan'a nakletmek için çalışmalarda bulunmuşlardır. Fakat Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına nakil meselesi Ermenistan hükümetinin gerekli çalışmaları yapmasıyla doğru orantılıdır. Ermenistan'da bulunan bataklıkların kurutulması çalışmaları sonucunda Ermenileri yaşayabilecekleri bir arazi temin edilebilecek, bunun ardından nakil işlemleri gerçekleşecektir. Gerek Ermenistan, gerekse Moskova hükümetlerinin nakil işlemleri için gerekecek mali desteği sağlama konusunda olumsuz cevap verdikleri aktarılmakta, Fransa, İngiltere, Amerika ve İtalya gibi devletlerin bu mali desteği vermeye amade oldukları bildirilmektedir. Ermenistan hükümeti yalnızca bataklıkları kurutarak gerekli arazinin hazırlanması konusunda destek olabilmektedir. [70]

Doktor Nansen Ermenistan'a giderek ne kadar bataklık kurutulup, ne kadar muhacir yerlştirilebileceği konusunda araştırmalar yapacağını söylemekte ve tahmin ettiği üzere gelecek sene nakil işlemleri için uygun ortamın yaratılacağını ümit etmektedir. [71]

Göç etmek zorunda kalan Ermenilerin, Ermenistan'a sevki konusunda ne kadar müşkül bir durumda olduğunu gösteren haber, aynı zamanda Sovyet Ermenistan'ının da destek konusunda çaresiz kaldığını gözler önüne sermektedir. Ermenistan'da yaşamak isteyen Ermenilerin geleceklerinin Amerika ve Avrupa devletlerinin inayetlerine bağlı olduğu söylenebilir.

İkdam Gazetesi'de ulaşabildiğimiz Ermenilerle ilgili son göç haberi 1929 yılına aittir. İstanbul nüfus müdüriyetinin 1928 yılında İstanbul'da yaptığı nüfus istatistiklerine yer

[69] İkdam, *Ermeniler Ne İstiyorlarmış? Affedilmeyi ve Himayemiz Altında Yaşamayı*, 11 Kanun-ı evvel 1924, No: 9946, s.1
[70] İkdam, *Ermeni Muhacirleri Ermenistan'a Nakil Olunuyorlar*, 28 Kanun-ı sani 1926, No: 10344, s.2
[71] *A.g.m.*, s.2

verilmektedir. Verilen istatistiklere göre İstanbul'da yaşayan çeşitli milletlere yönelik bir takım bilgiler yer almaktadır. Sadece milletler bazında değil, aynı millete mensup olmasına rağmen farklı mezheplerde olanlarda belirtilmektedir. Gazetenin haberine göre İstanbul'da 31,831 Ermeni, ayrıca 197'de Katolik Ermeni bulunmaktadır. Beyoğlu tarafında ise 26.038 Ermeni olduğu yine bunlardan ayrı olarak 9,727 Ermeni bulunduğu yazmaktadır.[72] Haberde Ermeniler hakkında özel bir bahis bulunmamakta sadece istatistiki bilgiler verilmektedir. Evlenenlerin, doğanların ve boşananların detaylı olarak incelendiği araştırmalarda nüfus artış hızının çıkarıldığı ve buna göre planlamalar yapıldığı göz önüne alınırsa, diğer azınlıkların da sayılarının ayrı olarak incelenmesi nüfus içinde azınlık sayılarının belirlenmek istendiği göstermektedir.

İlerleyen yıllarda Anadolu'dan da Ermeni göçünün yapıldığı görülmektedir. Daha önceki haberlerde de görüldüğü üzere Amerikalılar Ermeni göçleri üzerinde yoğun ilgi göstermekte, Ermeniler de ekseriyetle Amerika'ya göç etme konusunda eğilim göstermektedir. 1930 yılında Ermenilerin Amerikalılar tarafından Güney Amerika'ya sevkedilmekte oldukları basına yansımıştır. [73]

Bir diğer haber yurtdışındaki Ermenileri ilgilendirir bir mahiyettedir. Fransa'da bulunan Ermeniler, Türkiye'de çıkarılan seyrüsefer talimatnamesi hakkında olumlu yorumlarda bulunmuşlar, sevinçlerini İstanbul'da bulunan bir Ermeni gazetesi olan Jamanak Gazetesi vasıtasıyla duyurmuşlardır. Cumhuriyet Gazetesi'nden elde edilen bilgilere göre Heyeti Vekile'nin aldığı bu karara Fransa'da bulunan Ermeniler yoğun ve olumlu bir şekilde reaksiyon göstermişlerdir. Haberi öğrenir öğrenmez Türk konsolosluğuna giden Ermeniler Türkiye'ye dönebilmek adına bilgi almışlardır. Yeni talimatname henüz konsolosluklara tebliğ edilmemesine rağmen konsolosluklardan bilgi almaya çalışan ve Türkiye'ye dönmek için bekleyen Ermenilerin sayısı oldukça fazladır. [74]

İstanbul'da çıkan Ermenice Nolur Gazetesi'de konuyla ilgili bir takım malumatlar vermiş, yurtdışında bulunan Ermeniler teyakkuzda olduğunu söyleyerek bir an önce anavatana dönmek istediklerini dile getirmiştir. Nolur Gazetesi'nin iddiasına göre yurtdışına çıkan Türklere son derece tevazu ve teveccüh gösteren Ermeniler, bu hareketlerinden de

[72] İkdam, *Şehirde Evlenen ve Doğan Çoğaldı*, 22 İkincikanun 1929, No: 11405, s.2
[73] Cumhuriyet, *Anadolu'daki Ermeniler*, 17 Nisan 1930, No: 2136, s.4
[74] Cumhuriyet, *Hariçteki Ermeniler*, 07 Mart 1932, No:2814, s.2

anlaşılacağı üzere Türklerle bir arada yaşamaya oldukça gönüllüdür. Yeni talimatname Ermenileri fevkalade sevindirmiştir.[75]

Daha önce İkdam Gazetesi'nde de görüldüğü gibi Cumhuriyet Gazetesi'nde de bir takım nüfus istatistiklerine yer verilmiştir. İstanbul Belediyesi'nin yaptığı tetkiklere nazaran son üç ayda şehirde evlenenlerin sayısı belirlenmiş, dikkat çekici bir nokta olarak yine azınlıklar ayrıca istatistiklerde belirtilmiştir. Şehremanetinin yaptığı ihsai cetvellere nazaran son üç ay zarfında İstanbul'da 1158 kişi evlenmiştir. Kadınlardan 814 İslam, 89 Ermeni, 114 Rum, 68 Yahudi ve 73 ecnebi, erkeklerden 825 İslam, 91 Ermeni, 88 Rum, 60 Yahudi ve 94 ecnebi şeklindedir. [76]

Farklı konulardaki istatistiklerle devam eden yazının, çalışmanın konusunu ilgilendiren ve çarpıcı olan kısmı yukarıdaki kadardır. Evlenenlerle ilgili istatistikler bilindiği üzere nüfus politikalarıyla bağlantılıdır. Özellikle Osmanlı döneminden beri uzun süren savaş yıllarından sonra genç cumhuriyet, nüfusun azalması nedeniyle nüfusun artmasına yönelik politikalar izlemiş, hatta nüfusu arttırmaya yönelik olarak bekarlara vergi bağlanması gibi kanun teklifleri meclisin oyuna sunulmuş, fakat kabul edilmemiştir. Bunlar göze alındığından evlenenlerin sayısının bir istatistiğe dökülmesi de oldukça makuldur. Fakat bu istatistikte Ermeniler gibi diğer azınlıkların ayrı olarak belirtilmesi dikkate değerdir. Yapılan istatistikte ayrıca azınlıklar için böyle bir araştırmanın yapılması, azınlıkların sayısıyla asli unsurun sayısının ne kadar artabileceği konusunda fikir vermekte, ve devlet nezdinde bu istatistiğe gerek duyulduğu anlaşılmaktadır. Araştırma haberiyle ilgili bir başka dikkatleri celbeden nokta ise asli unsurdan İslam olarak bahsedilmesidir. Cumhuriyetle birlikte özellikle Atatürk ilkelerinin, milliyetçiliğin anayasaya girmesiyle, ümmet anlayışından çıkıp, ulus-devlet anlayışını benimseyen genç cumhuriyette asli unsurdan "İslam" olarak bahsedilmesi henüz bu devirlere geçilmediğini kanıtlamaktadır.

1936 yılına ait son haber ise Daha önce Türkiye'den göçmek isteyen ve Fransa'ya yerleşen 2000 Ermeni, Fransa'dan ayrılarak Erivan'a gitmek için yola çıkmıştır. Ermeni göçlerini de dikkate alan Türk basını Erivana gitmek için İstanbul'dan geçen göçmen kafilesinin yaşadıklarını aktarmıştır.

Aktarılanlara göre yine gazetenin tarihiyle aynı gün yani, 14 Mayıs 1936 günü Sinaya isimli Fransız bandıralı vapurla 2000 Ermeni muhaciri Türk kara sularından geçerek Batuma,

[75] *A.g.m.*, s.2
[76] Cumhuriyet, *Son üç ayda evlenenler*, 19 Mart 1930, No: 2079, s.3

oradan da Erivan'a geçecektir. Bu Ermenilerin istisnasız hepsi Türkiye'den Fransa'ya gitmiş olan Ermenilerdir. Aralarında Istanbulda uzun müddet Gavros gazetesini çıkaran ve aktörlük etmiş olan Tolayan'ın da bulunduğu haber alınmıştır.[77]

Yakında ikinci bir muhacir kafilesinin daha buradan geçerek Sovyet Ermenistan'ına gideceği öğrenilmiştir. Tüm göçlerin yol masraflarından bir kısmını Milletler Cemiyeti'nin muhacirlerle meşgul olan Nansen bürosu temin etmektedir.[78]

14 Mayıs günü geçen vapurda geçenlerde Paris'te ölen tanınmış Ermeni bestekârı Gomidas'ın cesedi de bulunmaktadır. Ceset Erivana gömülecektir.[79]

2.2. Hukuksal Alanda Ermeniler

Hukuksal alanda Ermenilerle ilgili çıkan haberlerden ilki 1929 yılında Kadriye isimli bir kadın ve yanındaki birkaç kişinin Atatürk'e susikast girişiminde bulunacakları zannı ve bu girişimin Kalfayan isimli bir Ermeni dişçinin muayenehanesinde planlandığı olayıdır. Aynı zamanda yürütülen kovuşturma sırasında bu suikast girşiminde Murat isminde bir Ermeni komitacının da bulunduğu gazetelere yansımıştır. Olayla ilgili 1929'da başlayıp 1933'e kadar devam eden gazete haberleri arasında 20 mayıs 1929 tarihli gazete haberi olayı özetlemektedir.

Mahkemede zanlıların ifadesini alan hakim Hikmet B., Kadriye Hanımı sorguya çekmiş ve 400 sayfalık bir iddianeme hazırlanmıştır. Mahkeme beklenenden oldukça uzun sürmüş, bunun en büyük sebebi de Hikmey Bey'in rahatsızlığı ve gün geçtikçe hadisenin önem arz etmiş olmasıdır. [80]

Mesele ile alakadar olan mevkuf sayısı sekizdir. Bunlar: Doktor Arapyan, Nasır, Faik, Avukat Vefik, Hamid, Nadide ve Tevkif Bey'dir.[81]

Gayrı mevkuf maznunlar da, ressam Rıza, Fuat Şemsi, bankacı Kemal ve Ahmet Tevfik Bey'dir.[82]

Soruşturmada tutuklular aleyhinde delil toplanmıştır. Tutuklular toplanan deliller karşısında oldukça şaşkın bir hal almışlar ve sorulan birçok soruya cevap verememişlerdir.[83]

---

[77] Kurun, *2000 Ermeni muhacir*, 14 Mayıs 1936, No: 6587, s.3
[78] *A.g.m*, s.3
[79] *A.g.m.*, s.3
[80] Cumhuriyet, 20 Mayıs 1929, No: 1808, s.1
[81] *A.g.m.*, s.1
[82] *A.g.m.*, s.2
[83] *A.g.m.*, s.2

Kadriyenin Ahmet Vefik, Nasır ve bir ecnebi ile tertip ettikleri plan dairesinde Ankara'ya Atatürk'e suikast için gittikleri mahkmece kesinleşmiştir.[84]

Suikast girişimiyle suçlanan şüphelilerin arasından bir kişinin geçmişte İzmir suikastının önemli isimlerinden iki kişiyle temas ve münasebetlerde bulunduğu yine mahkemece iddia edilmektedir.[85]

Haberde de görüldüğü üzere Atatürk'e suikast girişiminde bulunacağı iddia edilen bir grup şahıstan bahsedilmiştir. Fakat şahısların arasında Ermeniler olmasına rağmen olay bir milliyet davası haline getirilmeyerek sadece kişiler üzerinden saptamalar yapılmıştır. 1929 yılındaki genç cumhuriyet, geçmişte gerek Osmanlı dönemi gerekse Milli Mücadele dönemi olmak üzere Ermenilerle menfi münasebetler yaşanmış olmasına rağmen Ermenilere karşı saldırgan bir propaganda yapma arzusunda olmadığını göstermektedir. Kadriye Hanım olayı ile ilgili daha ileriki tarihlerde çıkan haberler de yine aynı tutum görülmekte, şahıslar üzerinden bir Ermeni düşmanlığı yapılmamaktadır.

Aynı yıla ait beş gün sonra başka bir haber daha basına yansımıştır. 25 Mayıs tarihli haberde Kadriye Hanım ve rüfekasının muhakemelerine yakında başlanacaktır. Şimdiye kadar 105 Şahit dinlenmiştir. Maznunlardan Ahmet Vefik Bey'in casuslukla alakadar olduğu ve mütareke senelerinde milli mücadele aleyhinde çalıştığı, Nasır Bey'in de bu işlerde müşterek olduğu Kadriye Hanım'ın ise Paşabahçe'de kırlarda ateş talimi yaptığı anlaşılmıştır. Nasır ve Vefik beylerin muhaliflerden bir kaç kişi ve kezalik şüpheli bazı ecnebilerle temasta oldukları tesbit edilmiştir. Kadriye Hanım Ankaraya gitmeden evvel bir apartmanda casuslardan biri ile görüşmüştür. [86]

Tutuklular mahkeme sırasındaki görüşmelerden men edilmişlerdir ve aktarılanlara göre oldukça düşüncelidirler.[87]

Dikkat çeken bir başka husus haberde "şüpheli bazı ecnebiler" şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Bahsi geçen kişiler Ermeniler olmasına rağmen Ermeni olduklarına bile vurgu yapılmamaktadır. Ermeni ismi kullanarak Ermeni düşmanlığı yaratmak bir tarafa, onun yerine ecnebi kelimesi kullanılarak büyük bir hassasiyet gösterilmiştir.

Olayla ilgili diğer gazete haberlerinden anlaşıldığına göre suçlular aynı İzmir suikastında olduğu gibi Gülcemal Vapuru ile birlikte İzmir'e nakledilmiş ve yargılanmalarına

[84] *A.g.m.*, s.2
[85] *A.g.m.*, s.2
[86] Cumhuriyet, *Kadriye H. mes'elesi*, 25 Mayıs 1929, No: 1810, s.1
[87] *A.g.m.*, s.1

burada devam edilmiştir.[88] Mahkemece süren kovuşturma neticesinde ise yargılananlardan Kadriye Hanım ve bazıları suçsuz bulunmuştur. Tahliye edilenler mahkeme süresince yaşadıklarından dolayı şikayette bulunacaklarını söylemişlerdir.[89]

2.2.1. Kadriye Hanımın 22 Kanun-ı sani 1929 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'ndeki, muhtemelen tahliyesinin ardından çekilen fotoğrafı.

Men'i muhakeme kararı alıp tahliye olunanlardan Kadriye Hanım

Kaynak: Cumhuriyet, 22 Kanun-ı sani 1929, No:1692, s.1

Her ne kadar Atatürk'e suikast gibi büyük bir suçla yargılanmış olsalar da Kadriye hanım ve rüfekasının tahliyelerinin ardından dava açıp şikayetçi olabilmeleri veya bu cesareti kendilerinde bulabilmeleri Türkiye'de hukuka olan itibarın seviyesi hakkında bilgi vermektedir.

1930 yılında basına yansımış olan bir başka hukuksal olay ise bir kaçakçılık olayıdır. Polis beşinci şube Türkiye'ye ait bir limandan Kayserili Kaspar ve Serkis ismindeki iki Ermeni'nin, sekiz nüfustan ibaret aileleri ile birlikte Marsilya'ya gitmek üzere Brezilya vapuruyla altın kaçakçılığı yaptığını tespit etmiştir. Beşinci şube memurları aldıkları talimat ile Kasper ve Serkis'i vapurdan çevirmişler ve birlikte götürecekleri altınları da ele geçirmişlerdir. Bulunan ve müsadere edilen altınlar 75 adet bir liralık Türk altını ile 10 adet iki buçukluk altın, 3 adet beşibir arada, 2 mahmudiye altını, 6 adet kulplu tek altın ve bir adet

[88] Cumhuriyet, *Kadriye H Mes'elesi*, 8 Haziran 1929, No: 1824, s.1
[89] Cumhuriyet, Tahliye edilen mevkuflar dava açıyorlar, 22 Kanun-ı sani 1929, No: 1692, s.1

te üzerinde "Ankara" yazılı olan altından ibarettir. Kaçakçılar hakkında zabıt varakası tanzim edilmiştir. Kasbar ile Serkis Adliyeye verileceklerdir.[90]

Sıradaki haber Türkiye'de hukukun üstünlüğünün belki de en açık örneklerinden biridir. Özellikle genç cumhuriyetin arifesinde yaşanan olaylar Türklerle Ermenileri defalarca karşı karşıya getirmiştir. Fakat haberden de anlaşılacağı üzere Ermeni bir azınlığın devlet müessesesine karşı dava kazanmasının mümkün olduğu görülmektedir. Sansaryan Hanı davası başlığıyla yayınlayan haber şu şekilde duyurulmuştur: "Sansaryan Hanı davasının Ermeni Patrikanesi lehine neticelendiğini yazmıştık. Vilayet bu kararı temyiz edecektir."[91]

Sansaryan Hanı adlı binanın gelirleri 1920'den 1928'e kadar devlet tarafından Ermeni Patrikhanesinin kullanımına devredilmiştir. Fakat İstanbul Valiliği'nin bir kolu olan İdare-i Hususiye hanın gelirlerine el koymuştur. Bunun sonucunda da dönemin Ermeni Patriği Noroyan konuyu mahkemeye taşımış ve dava 1932 yılında Patrikhanenin lehine sonuçlanmıştır. Aralarında Avrupa ülkelerinin de bulunduğu, dönemin Türkiye'si ile çağdaş birçok ülkede azınlıkların hukuken bir hakkı bulunmazken, Türkiye'de bir azınlığın, hatta azınlıkların başı konumunda bulunan bir kişinin, devletin bir kurumuna karşı dava açabilmesi, üstüne üstlük bu davayı kazanabilmesi Türkiye'de hukukun üstünlüğünü tüm açıklığıyla gözler önüne sermektedir.

1932 yılının 5 Nisan gününe ait olan bir diğer haber, İstanbul'da 28 Ekim 1908 tarihinde Sarkis ve Misak Koçunyan kardeşler tarafından kurulmuş[92] olan Ermeni gazetesi Jamanak'ın iki gazetecisinin tutuklandığını haber vermektedir. Ermeni gazetecilerinin tutuklanma sebebi Kirkor Karabetyan isminde bir papazın tutuklandığı haberidir. Gazeteden sorumlu müdür Mardiros Koçonyan ve makale yazarı Baroyer Keçiyan, papaza yönelik yaptıkları hakaret içeren neşriyat nedeniyle ikinci ceza mahkemesince birer sene hapse ve iki bin lira para cezasına mahkum olmuşlardır.[93]

Osmanlı döneminde olduğu gibi cumhuriyet döneminde de siyasi erkin basın üzerindeki etkisi bugün de olduğu gibi üst düzeydedir. Akşam Gazetesi'nde Amerika'da çıkarılan bir Ermeni gazete haberinin verilmesi üzerine Akşam Gazetesi neşriyat müdürüne dava açılmıştır. Ermeni gazetesinde yayınlanan haberin içeriğine ulaşamasakta, dönemin

[90] Cumhuriyet, *Altın kaçakçısı ermeniler*, 9 Ocak 1930, No: 2038, s.1
[91] Cumhuriyet, *Sansaryan hanı davası*, 5 Nisan 1932, No: 2843, s.2
[92] http://*www.turkiyeermenileripatrikligi.org*/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/,(4 Şubat 2018)
[93] Cumhuriyet, *iki ermeni gazetecisi mahkum*, 5 Nisan 1932, No:2843, s.2

devlet politikalarını hedef aldığı veya Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni karalayıcı propaganda da bulunduğu tahmin edilmektedir.

Akşam Gazetesi'nde Hayrenik isimli gazetenin bir yazısına yer vermiş olan Hasan Rasim Bey üçüncü ceza mahkemesince yargılanmıştır. Mahkemede Hasan Rasim Bey hazır bulunmuştur. Davaya mevzu olan makale okunduktan sonra Hasan Rasim Bey isticvap edilmiştir. Hasan Rasim Bey, bu yazının, Ankara'dan Giresun mebusu Hakkı Tarık Bey tarafından gönderildiğini ve aynen neşredilerek lazım gelen cevabın verilmesini bildirdiğini, makale dercedilmekle beraber cevap dahi verilmiş olduğunu, fırkanın ve hükümetin çizmiş olduğu prensipler dahilinde neşriyat yapan Akşam - Postası Haber gazetesinin memlekete fenalık gelebilecek neşriyatta bulunamayacağını söylemiştir. Heyeti hakime, Hakkı Tarık Bey'in şahit olarak celbine karar vermiş ve muhakemeyi başka bir güne bırakmıştır.[94]

Savunmasını yaparken Akşam Gazetesi neşriyat müdürü Hasan Rasim Bey'in, gazetesi hakkında, "fırkanın ve hükümetin çizmiş olduğu prensipler dahilinde neşriyat yapan" şeklindeki ifadesi, siyasi erkin basın üzerindeki etkisini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Ermenilerle ilgili son hukuksal alandaki haber İstanbul'da esnaflar arasında geçmektedir. Ermeni bir esnafın borç tahsili yapmak istediği, bu nedenle Türk esnaflarla kavga ettiği ve bu kavgada Ermeni esnaf Serkis'in Türklüğe hakaret ettiği iddiası üzerine olayın mahkemeye taşındığı aktarılmaktadır. Mahkemede tarafların savunmaları, mahkemede yaşananlar ve mahkemenin verdiği karar ayrıntılı bir şekilde gazeteye yansımıştır.

Türklüğün manevi şahsiyetini tahkir iddiasıyla açılan davaya ait duruşma, 2 inci cezada mahkemesinde karara bağlanmıştır. [95]

Duruşması yapılan Mercan Tığcalarda, Pastırmacı Hanı'nda 35 numaralt odada oturan, aynı hanın odabaşısı ve kahvecisi Adanalı, Margritle Bedrostan doğma, 1295 doğumlu Serkistir. Davaya göre Serkis, 1936 yılı mayısının 19. günü akşamı aynı hanın 2 numaralı odasında oturan terlikçi Şükrü'nün yanına gitmiştir. Ondan sabahleyin ödünç olarak gönderdiği 1 lirayı istemek maksadıyla odaya giren Serkis, terlikçi Şükrü ile arkadaştır. Ahmet, Sabri ve İsmail'i raki sofrasını kurmuşlar, içer ve mühabbet eder halde görmüştür ve bu sırada anlattığı bir vaka ile Türklüğün manevi şahsiyetini tahkir etmekten yargılanmıştır.[96]

---

[94] Cumhuriyet, *Bir gazete aleyhindeki dava*, 26 Eylül 1932, No: 3014, s.2
[95] Kurun, *Türklüğü tahkirden ceza ve derhal tevkif,* 11 Nisan 1937, No: 6912, s.3
[96] *A.g.m., s.3*

Kendisi, katiyen böyle birşeyden bahsetmediğini, esasen tahsil görmüş, okur yazar bir adam sayılamayacağını ve dolayısyla böyle bir vakayı Türkçe veya Ermenice hiç bir tarih kitabında okumadığı gibi, uydurabilecek kabiliyette bir adam da olmadığını söylemiştir.[97]

14 senedir Pastırmacı Hanı'nın odabaşısı ve kahvecisi olduğunu söyleyen Serkis, "beni binlerce kişi senelerden beri tanır. Türklüğe karşı ağzımdan yakışıksız tek lâkırdı çıktığını hiç kimse işitmemiştir. Her fırsatta Türklüğe hizmet ederim, icabında bütçem yettiği kadar para vererek hamiyetimi gösteririm. Bunu istediğiniz gibi tahkik edip öğrenebilirsiniz. Bu 4 terlikçinin aleyhimde söz birliği etmelerinin sebebine gelince, bana olan borçlarını istememden dolayı kızmalarıdır. O sabah Şükrü usta, benden Sabriye verilmek üzere bir lira istemişti. Akşama da geri verecekti. Akşam üstü gittim. baktım, bunlar rakı sofrası başında muhabbete dalmışlar. Ben, borç para alırsınız, kahve borcunuzu ödemezsiniz. Ama, rakı içmeğe gelince, paranız vardır! diye sitem ettim. Öfkelendiler, hem borçlarının üstüne yatmak, hem de benden öç almak maksadıyla, bu kumpası kurdular. Sabri karakola gidip haberci ve şikâyetçi oldu, ötekiler de şahit sıfatini takındılar. İş döne dolaşa buraya kadar geldi." demiştir.[98]

Serkis, halen kendisine Sabri'nin 150 Şükrü'nün 250 Ahmed'in 80 İsmail'in de 90 kuruş borçlu bulunduklarını ve bunlardan Sabrile zaten davalı olduklarını, Sabri'nin kendisini dövdüğünü, onu sulh cezada dava ettiğini müdafaasına kattı ve bu hususstaki şahitlerinin de çağırılıp dinlenilmesini istemiştir.[99]

Heyet, âmme şahidi olarak çağırılan terlikçileri, şu sıra ile dinlemiştir. İsmail, Sabri, Ahmet, Şükrü. Bunlar Serkisin aleyhinde şahitlik ettiler, uydurma bir vakayı anlattığını söylemişlerdir. En aleyhte şahitlik, eskiden adliye levazım ambarında çalıştığını söyleyen Sabri'nin söyledikleridir. İsmail'le Ahmed de, ona yakın ifade vermişlerdir. Üçü de bu uydurma vakayı, tam Türklerin bugün gösterdikleri terakki ve tekâmülden bahsedildiği sıra da anlatmasına bakılınca, Serkisin Türklüğü tezlil ve tahkir maksadını güttüğü anlaşıldığı şeklinde kanaat beslediklerini ortaya atmışlardır. Yalnız, Şükrü usta, o uydurma vakayı bir fıkra olarak anlatmakta kendisinin müspet veya menfi hiç bir intiba edinemediği cevabı vererek, bu noktada ötekilerden ayrılmıştır.[100]

Savcı muavini Cevdet Bey, dinlenilen şahitlerin ifadesinden anlaşılan uydurma vaka fıkrasının, başlıbaşına çok çirkin ve iğrenç olmakla beraber, Türklüğün manevi şahsiyetine

[97] *A.g.m., s.3*
[98] *A.g.m., s.3*
[99] *A.g.m., s.3*
[100] *A.g.m., s.3*

temas eder mahiyette olmadığı yolunda bir müdafaanın, ancak başka bir vaziyette ihtimal yer tutabileceğini, halbuki Serkis'in bunu tam Türklerin bugün gösterdikleri terakki ve tekâmülden bahsedildiği sırada anlatmaya başlamasının, vaziyeti değiştirdiğini söyliyerek, "suç sabittir" demiştir ve ardından şöyle devam ederek "Serkisin gösterdiği müdafaa şahitleri, terlikçilerin odasında değillermiş. Onlar avluda Serkisin dövüldüğüne şahit olmuşlar. Bunun bu işle alakasını göremiyoruz. Müdafaa şahitleri dinlenilmesi isteğinin reddile beraber, Serkise ceza kanununun 159 uncu maddesine uygun olarak ceza kesilmesini istiyoruz!" demiştir.[101]

Bu sırada Serkis'in samiler arasında duran karısı hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlamış ve salondan koridora çıkmıştır. Serkis de gözleri yaşararak: "Ben, harpte Türk kumandanlarının yanında çalışırken, hepsi de benden teveccühlerini esirgemezlerdi. Çünkü sadakatle, vatanperverane hizmet ederdim. Benim ağzımdan Türklüğe dokunacak lakırdı, nasıl olur da çıkabilir? Bu terlikçiler bana garaz besliyerek, böyle asılsız şey isnat ediyorlar. Onların bu lâkırdılarına kulak asmayıp benim müdafaa şahitlerimi de çağırıp diyeceklerine kulak veriniz! Sonra da, eğer suçum sabit olursa, beni de hapse koymayınız, asınız!" demiştir.[102]

Bu aralık, tekrar içeriye girmiş olan Serkisin karısı da, kocasını müdafaaya karışmak isteğile samiler arasından birkaç söz söylemeğe başlayınca, duruşma usulüne uygun görülmeyen bu hareketinden dolayı ihtara uğramış ve dışarıya gönderilmiştir.[103]

Heyet, kısa bir müzakereden sonra, müdafaa şahitlerinin bu işin vaki olup olmadığına şahit olarak dinlenilemeyecekleri kaydıyla, Serkis'in bu isteğini reddetmiş ve kendisini anlattığı uydurma vaka fıkrasıyla Türklüğü zelil ve hakir göstermek kastında bulunduğu ve bu suretle Türklüğün manevi şahsiyetini tahkir ettiği sübut mertebesinde görülmüş ve kanaatimiz bu merkezde tahassül eylemiştir, diye suç tarihine göre ceza kanununun 159 uncu maddesi delâletiyle 185. maddesinin son fırkasına göre 6 ay hapse mahkûm ve derhal tevkif etmiştir. Adliye harç tarifesi kanununun 50 inci maddesine göre de, Serkisten 1700 kuruş duruşma masrafı alınmasını kararlaştırılmıştır.[104]

Reis Kemal, kararı Serkis'e izah ederek, eğer beğenmezsen, temyiz edebilirsin demiş, Serkis ise "kararınızı saygı ile karşılarım. Fakat, temyiz de edeceğim" demiştir.[105]

---

[101] *A.g.m., s.3*
[102] *A.g.m., s.3*
[103] *A.g.m., s.3*
[104] *A.g.m., s.3*
[105] *A.g.m., s.3*

2.3. Mesleki Hayatta Ermeniler

Cumhuriyet Dönemi'nin 1930'lu yıllarında, İttihat ve Terakki Dönemi hariç Osmanlı Dönemi'nin tersine iş hayatında millileşme politikası uygulanmaya başlamıştır. 4 Haziran 1932 tarihli 2007 sayılı kanun ile başlayan bu kampanyaya aylar öncesinden basında çıkan haberlerle zemin hazırlanmıştır. Kanunun amacı Türklere de istihdam yaratma çabasıdır. Belirli iş kollarında Osmanlı dönemindekinin aksine toplumsal adelet sağlanmaya çalışılmıştır. Netice itibariyle Osmanlı'da azınlıkların ekonomik durumu Türklere göre oldukça iyi düzeydedir ve bu eşitsizlik haklı bir kazanç sonucunda ortaya çıkmamıştır.

Rumların ve Ermenilerin tarım alanındaki üstünlükleri Türklere oranla had safhadadır. Fransız Elçisi Mareşal Sebasti'nin ifadelerine göre, Van bölgesinde yaşayan Türkler, verimli topraklarda çiftçilik yaptıkları için Ermeni köylerine göre daha yoksul durumdadırlar.[106] Enver Ziya Karal'a göre ise bir başka azınlık olan Rum köylülerinin durumları şu şekildedir: "Rum köylüsü 19. yüzyıl başlarında Batı Avrupa köylüsünden çok daha refah içinde idi. Rum tüccar ve gemicilerinin durumu, Rum köylüsüne göre çok göre çok daha elverişli idi"[107] Sanayi alanında da Gayrimüslimlerin Müslümanlara göre çok daha fazla bir oranda yoğunlaştıkları görülüyordu. Mesela İstanbul'da 1886 yılında Müslüman nüfusunun dörtte biri ticaret ve sanayiyle uğraşıyorsa da, bu mesleklerde çalışanların tümü ele alınınca azınlıkların %61'ine karşılık Müslümanların yalnızca %39'u bu alanlarda çalışmaktaydı. Azınlıklar arasında Bulgarların yaklaşık olarak tümü (%81.4), Ermenilerin %43'ü, Rumların %36,8'i Yahudilerin %31'i ticaret ve sanayi ile uğraşmaktaydılar. Ticaret ve sanayi ile uğraşan toplam 133.297 kişinin 51.073'ü Müslüman 82.224'ü Gayrimüslim idi.[108] Durumun, 1912'ye gelindiğinde Gayrimüslimlerin lehine, Türklerin aleyhine olarak iyice değiştiği görülmektedir. C.Issawi'nin O. G. İndzhikyan'a dayanarak verdiği bilgiye göre, Türklerin sanayi ve zanaatlerdeki payı %12, Rumların %43, Ermenilerin %23 idi. Diğer azınlıklarla beraber gayrimüslimlerin oranı %88'i buluyordu. Bu durum imalatçılarda da aynıydı. Bu sahada da Türkler %14, Rumlar %44 ve Ermeniler %22'lik bir paya sahiptiler. Diğer unsurlarla birlikte gayrimüslimlerin toplam payı %86'ya çıkıyordu.[109] Issawi tarafından verilen bu oranları, 1913-1915 yıllarında Osmanlı Devleti tarafından yapılan resmi sanayi istatistikleri de doğrulamaktaydı. İç ticarette de durum farklı değildi. C. Issawi'nin verdiği rakamlara göre, Osmanlı iç ticaretinde 1912 yılında Türklerin payı %15 gibi çok az bir düzeyde iken, Rumlar

[106] Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Tamga Yayınları, Ankara 2000, s.137
[107] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. V, 4. bas., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.107
[108] Ali Güler, *a.g.e.*, s.139
[109] Ali Güler, *a.g.e.*, s.139

%43, Ermeniler %23'lük bir paya sahiptiler. Gayrimüslimlerin toplam iç ticaret payları ise %85'lere ulaşıyordu.[110]

Tüm bunların yanı sıra Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslimler, devlet dört bir yanda cephelerde boğuşurken, istisnalar dışında genel olarak askerlik görevi de ifa etmiyor, bu görev de yine büyük çapta Türklere kalıyordu. Cepheye giden gayrimüslim-Türk sayısındaki adaletsizlik sosyo-ekonomik hayattakinden farksız değildi. Bu durum ekonomide Türk istihdamının sayısının daha da azalmasına sebep olurken, gayrimüslimlerin ise bu konudaki nüfuzlarının gün geçtikçe artmasına vesile oluyordu. Gayrimüslimler askerlik yapmama karşılığında devlete bir miktar ücret ödemekteydi. Fakat 1856 yılında cizye vergisi "bedel-i askeriye"ye dönüştürülerek kaldırıldığında alası 60, evsatı 30 ve ednası 15 kuruş idi. Tanzimatın ilanından sonra valilerin aylık maaşlarının 75.000, muhasılların ve emniyet müdürlerinin 7.500-10.000, katiplerin ise 1.500-2.000 kuruş olduğu göz önüne alınırsa; Gayri Müslimlerden alınan cizye miktarının çok sembolik bir rakam olduğu anlaşılmaktadır.[111] Tüm bunlar gayrimüslimlerin giderek toplumda imtiyazlı bir sınıf oluşturmasına, zenginleşmesine yol açtığı gibi, Türk unsurunun da fakirleşmesine ve toplumda ikinci sınıf vatandaş konumuna düşmesine neden olmuştur. Netice itibariyle çocuklarını Avrupa'da okutup Batı kültürüyle yetişmelerini sağlayan, askere gitmemelerinden ve dil bilmelerinden kaynaklanan üstünlüklerini iyi kullanarak, Osmanlı ekonomisinde üstün bir yer elde eden zimmiler bağımsızlık isteği ile ayaklanmaya başladılar.[112]

Türk unsurun içinde bulunduğu bu durum sadece Osmanlı Devleti'nin azınlık politikasıyla da alakalı değildir. Az da olsa uzun süren savaş yıllarının ardından mübadelelerin de etkisi vardır. Mübadele ile anavatana dönen Türk milletinin fertleri, başta Rumlar olmak üzere azınlıklardan geriye kalan köylere iskan edilmek istenmiştir. Fakat savaşın yıkıcı etkisi Türk topraklarında yaşandığı için barınma ve iş açısından ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Yunanistan Türklerin evlerini, bahçelerini herhangi bir zarara uğramadan Rumlara vermekteyken, Türkiye iskan yapacak ev bulamamıştır. Bundan başka ne tohum ne çift sürecek hayvan ne de yiyecek bir şey bulunmamaktadır. Çünkü varolan her şey çalınmış kaçırılmış ya da yakılmıştır. Lozan Konferansı'nda Anadolu'da yaşanan zararı listeler halinde sunan Türk delegasyonunun verdiği bilgiye göre, toplamda 73.070 adet konut olmak üzere Batı Anadolu'daki bir çok şehir tamamen yakılıp yıkılmıştır. Bu hanelerin maddi zararı

[110] Ali Güler, *a.g.e.*, s.137
[111] Ali Güler, *Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayri Müslimler,* GenelKurmay Basım Evi, Ankara 1996, s.123-124
[112] Gülnihal Bozkurt, *İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.2

305.271.214 lirayı bulmuştur. Bu şehirlerde yakılıp yıkılan eğitim kurumları, fabrikalar, çiftliklerden oluşan 86.669 parça konuta zarar verilmiş, bunun maliyeti de 177.310.945 lira olmuştur. Yine delegasyonun verdiği bilgiye dayanarak bölgedeki şehirlerden götürülen otomobil, yük arabası ve hayvanların toplam maliyeti de 112.032.425 Frankı bulmuş, bölgede hiç çift hayvanı kalmamıştır.[113] Mübadele sonucunda ortaya çıkan olumsuzluklar sadece ekonomik açıdan değil, sosyal açıdan da bir takım sıkıntılar yaratmıştır. Yunanistan'dan alelacele evlerinden çıkarılarak Anadolu'ya gelen mübadil Türkler, burada savaştan yeni çıkmış yorgun, evsiz ve çaresiz yerli ahali ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşmada yerli ahali mübadillere bedelsiz her türlü imkanın verilmesini kabul etmemiştir. Böylece tarla sahibi olan mübadillerle yerli ahali arasında çeşitli tartışmaların olmasına yol açmıştır.[114]

İşte bütün bunlar cumhuriyet dönemi idarecileri tarafından göz önünde bulundurularak 11 Haziran 1932 tarihli 2007 sayılı kanunun çıkmasına sebebiyet vermiştir. Kanun çıkmadan aylar önce gazetelere Ermenileri de ilgilendiren bir takım istatistikler yansımaktadır. Gazetelerde çıkan haberler ve 2007 sayılı kanunundan önce çıkan bir takım benzer kanunlar olduğu görülmektedir. Büyük millet meclisi tarafından kabul edilen yeni iş kanunuyla memleketteki bir çok küçük işler tamamen vatandaşlara hasredilmiş, Türkiye'de bulunan ecnebileri bu işleri yapmaktan menetmiştir. Kanunun vatandaşlara hasrettiği işleri yapmakta olan ecnebi meslek erbabının tesciline başlanmış ve şoförlerin cetveli tanzim olunmuştur. Bu cetvele nazaran İstanbul'da ehliyetnameli olarak 3459 şoför bulunmaktadır. Bunlardan 2990'ı Türk, 136'sı Türk tabiyetine haiz Ermeni, 150'si Rum, 70'i Musevidir. Bunun haricinde kalan ecnebi şoför 107'dir. Bunların on yedisi Yunanlı, yirmisi İtalyan, on yedisi Fransız, dördü Alman, dördü Sırp, kırk beşi beyaz Rus, altısı da muhtelif milletlere mensuptur. Bunlar şoförlük yapamıyacaklardır. [115]

Esas girişimler 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun' ile başlamıştır ve ecnebilere 6 ay mühlet verildiğinden bahsedilmiştir. Cumhuriyet Gazetesi bu "Türklere hasredilen işler" başlığıyla yayınlanmıştır.[116]

[113] İbrahim Erdal, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s.262
[114] İbrahim Erdal, *a.g.e.*, s.266
[115] Cumhuriyet, *Ecnebi Şoförler*, 26 Mart 1932, No:2833, s.2
[116] Cumhuriyet Gazetesi,*"'Türklere hasredilen işler.",* 4 Haziran 1932, No: 2900 s.2

Kanunla ilgili 27 Mayıs 1934 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde "Türklere Hasredilen İşler" başlığı altında yayınlanan başka bir haber daha geniş kapsamlı olup detaylı bilgiler vermektedir.

Türk tebaasına hasredilen "küçük san'atler" kanununun tatbiki hakkında hükümetçe hazırlanan talimatname 22 Mayıs tarihli resmi gazetede neşredilmiştir.Bu talimatnameye göre kanunun muhtelif iş ve sanatlera ait hükümlerinin tatbiki ikişer aylık muayyen devrelere ayrılmıştır. Bu devrelerden ilki 21 mayısta başlamıştır. 21/07/1934 tarihinde bitmesi öngörülmüştür. Bu müddet zarfında şoför, şoför muavinliği, seyyahlara tercümanlık, rehberlik, berberlik, elbise, kasket ve kundura tamirciliği yapan, borsalarda mubayaacılıkla meşgul olan ve çalgıcılık eden ecnebilerin vazifelerine nihayet verilecek, bunların yerine Türkler alınacaktır. İkinci ayda genellikle amelelik eden ecnebilerin, üçüncü devrede her türlü müesseselerde, ticarethanelerde, apartmanlarda, otellerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık, han, hamam, kahvehane, kazino, dansig ve barlarda kadın, erkek hizmetçilik ve ayak satıcılığı eden ecnebiler işlerinden tasfiye olunacak, kanun ahkamının uygulanmasına bu suretle devam edilecektir.Bütün müessese ve ticarethanelerin kanun ahkamını vaktinde tatbik edip etmedikleri sıkı bir surette kontrol edilecektir.Yapılan tahkikata nazaran, bu kanunun ilk tatbikat aylarında işlerinden çıkarılacak ecnebiler, 2500-3000 arasındadır.Bunların iki yüzü ayakkabıcı, beşyüzü garson, sekseni meyva satıcısı, yüz apartıman kapıcısı, dört yüz altmış yedisi kazino, lokanta ve pastaneci, iki yüz yirmi beşi marangoz, yüz dokuzu çalgıcı, iki yüz kırk üçü garaj işlerinde çalışan müstahdemin, tamirci ve şoför, üç yüzü de berberdir.[117]

Haberde görüldüğü üzere Genç Cumhuriyet, 1934 yılına gelindiğinde bu işe ağırlık vermiş ve çıkarılan kanunlarla birlikte Türk vatandaşlarına istihdam yaratma konusunda son derece özen göstermiştir. Fakat yine dikkat edilmelidir ki, ecnebilerin el çektirilmek istendiği meslekler çok büyük gelir getiren meslekler değil, haberde de bahsedildiği ve kanunun isminde de yer aldığı gibi "küçük san'atler"dir. Dolayısıyla sadece varolan müşkül duruma yönelik önlem alma niteliğindedir.

Aynı tarihte yine aynı habere yer veren Vakit gazetesi ise benzer cümleler kullandıktan sonra ufak bir de eleştiri getirmiş, belirlenen ecnebi meslek sahiplerinin sayılarının az olduğunu, mevcut ecnebi meslek sahiplerinin verilen sayıların iki misli civarında olduğunu belirtmiştir. Vakit Gazetesi'nin verdiği bilgilere *göre* İstanbul'da 26 araba işleten, 74 ayakkabıcı, 278 bahçıvan ve çiçekçi, 458 bakkal ve tütüncü, 22 balıkçı-balık satan-

[117] Cumhuriyet, *Türklere hasredilen işler*, 27 Mayıs 1934, No: 3611, s.2

tuzlayan, 26 dokuma ve yazmacı, 188 ekmek yapıcı, 75 fırıncı, 428 inşaat ustası, kalfa ve duvarcı, 45 apartman kapıcısı, 467 lokanta bar ve gazino işleten, 255 marangoz, 809 kayıkçı, 243 garaj ve tamirathane sahibi, 187 berber, 56 yük amelesi, 37 manav, 400 garson, 43 şeker çikolata bisküvi satan, 298 süt satan ve sütçü dükkan sahibi, 6 sucu, şerbetçi, 270 sıvacı, boyacı, nakkaş, 192 terzi ve kasketçi, 10 yorgancı ecnebi vardır. Fakat gazeteye göre bu miktarlar hakiki miktarlar değildir. Mesela berber ve garsonlar mevcut miktarın iki misli olması lazım gelmektedir. Cemiyetlerde kaydı bulunmaya ecnebi işçiler de bulunmaktadır. Bunların da polise verilen beyannamelerle tespit edilmesi tavsiye edilmiştir.[118]

Kanunun uygulama kısmı da yine basında yer bulmuştur. 21 Temmuz 1934 günü işlerini terk etmeleri için verilen sürenin son bulduğunun hatırlatıldığı haberde berberlerin, garsonların, tercümanların işlerini bıraktıkları, dükkan sahibi olanların da dükkandaki mallarını sattıkları ve dükkanları da Türklere devrettikleri bildirilmiştir. Bunların yanı sıra yine aynı yazıda bir konuya dikkat çekilmiş ve açıklama yapılma gereği duyulmuştur. İşlerinden el çektirilen ecnebilerin ülkeyi terk etmeleri gibi bir zorunluluk olmadığı, söz konusu kanunun böyle bir yüküm içermediği söylenmiştir. Dış basında böyle bir zorlama olduğu haberlerinin gerçeği yansıtmadığı vurgulanmakta bu tarz iddialar yalanlanmaktadır.[119] Haberde de açıkça belirtildiği gibi kanun sadece Türklere de istihdam alanı yaratmak dışında başka bir amaç gütmemekte, yukarıda da belirttiğimiz nedenlerden dolayı, toplumsal eşitliğin sağlanması amacıyla da zaruridir.

Ecnebi kelimesinden yola çıkarak ilk "Ecnebi Şoförler" gazete haberinde de görüldüğü gibi ecnebi olarak kastedilenlerin başka bir devletin vatandaşı olduğunu düşünebilir, bu durumunda başta verilen Osmanlı'daki gayrimüslim örneğiyle bağdaşmadığını, Cumhuriyet döneminde çıkarılan bu kanunların başka bir ülkenin vatandaşlarına yönelik çıkarıldığını düşünebilirler. Fakat verilen sayılara bakıldığında bunun mümkün olamayacağı yani başka bir ülkenin vatandaşı olmasına rağmen Türkiye'de, özellikle İstanbul'da bu sayıda ecnebi bulunamayacağı aşikardır. Ayrıca, çıkarılan bu kanunlara cumhuriyet dönemi azınlıklarının serzenişte bulunmaları da, "ecnebi" kelimesiyle kastedilenin, Türk vatandaşı olan fakat aslen Türk olmayan unsurlar olduğunu göstermek için yeterlidir.[120]

Sonuç itibariyle 4 Haziran 1932 yılında çıkarılan 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun' ile müşkül durumdaki

[118] Vakit Gazetesi, *Küçük san'atlar*, 27 Mayıs 1934, No: 5854, s.3
[119] Cumhuriyet, *Ecnebi tebaasına verilen mühlet bugün bitiyor*, 21 Temmuz 1934, No: 3666, s.2
[120] Cafer Ulu, *a.g.e*., 256

Türk milleti iş imkanı bulmuştur. Ermeniler de olmak üzere diğer azınlıklarca da Türkleştirme politikası olarak değerlendirilse de esasında ecnebi olarak adlandırılan azınlıklıkların eğitim, dil ve inanç özgürlüklerine dokunulmamıştır. İttihat ve Terakki döneminden beri ekonomide millileşme atılımı Cumhuriyet kadrolarına nasip olmuş, yüzyılların meselesi Cumhuriyetin asri politikalarıyla halledilmeye çalışılmıştır. Ermenileri de ilgilendiren istihdam alanında çıkarılan kanunlar basına bu şekilde yansımıştır.

2.4. Dinsel Açıdan Ermeniler

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında, aynı zamanda çalışmanın konusu dahilindeki yıllar içerisinde çok sayıda Ermeni gazetesi başta İstanbul olmak üzere faaliyet göstermiştir. İstanbul'da çıkarılan bir Ermeni gazetesi olan Tıdak Gazetesi'de bu gazetelere örnektir. 19 Mayıs 1926 tarihli İkdam Gazetesi'nin haberinden anlaşıldığına göre Tıdak Gazetesi Ermeniler adına bir yazı yayınlayarak Türkiye'deki patrik seçimleri hakkında bir takım eleştirilerde bulunmuştur. Ermeni basınınca patrik seçimlerine yoğun ilginin olduğu anlaşılan yazıda, Ermeni Patrikhanesi kaymakamı Kevork Arslanyan'a eleştiriler getirilmiş, kendisinin patrikhane seçimlerinde kanun dışı uygulamalarda bulunduğu ve kendisiyle hem fikir kimselerin seçilmesini sağladığı bilgisi verilmektedir. Gazetenin bir diğer eleştirisi de Kevork Arslanyan'ın bu tavrının Ermeni cemaatinin beklentilerini karşılamadığı ve seçilen kişilerin görevlendirildikleri vazifeleri kabul edip etmeyeceklerinin belli olmadığı yönündedir. [121]

Gazete, yer verdiği yazının bir sonraki sütununda Patrik Kevork Arslanyan Efendi'ye bir de açık mektup yayınlamıştır. Ermeni cemaatinin en bilinen ve önde gelenlerinin de imzasını taşıyan mektupta Kevork Arslanyan'a Ermeni cemaatince adeta uyarıda bulunulmuş, kaymakamın gayr-ı kanununi bu hareketlerinin Ermeni cemaatini perişan edeceğine yönelik fikirler beyan edilmiştir.[122]

Türkiye Cumhuriyeti Devleti nezdinde Patrik Kevork Aslanyan'ın desteklendiği bir sonraki bölüm olan Hatay'ın anavatana katılması sürecinde net ve detaylı bir şekilde belirtilecektir. Özellikle Hatay meselesi gibi konularda Kevork Aslanyan'ın devletin görüşleri doğrultusunda beyanat verip Ermeni cemaatine de bu yönde telkinler vermesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Patrik Kevork Aslanyan arasında bir mutabakat olduğunu göstermektedir. Fakat Ermeni gazetesinin Kevork Aslanyan aleyhine görüşleri Ermeni cemaatinin hepsinin aynı fikirde olmadığını ve dolayısıyla yine Ermeni cemaatinin tümüyle Patrik Aslanyan'ın sözlerine değer vermediği konusunda fikir vermektedir.

[121] İkdam, *Ermenice Gazeteler İntihabat Hakkında Şiddetli Neşriyat*, 19 Mayıs 1926, No: 10453, s.2
[122] *A.g.m.*, s.2

İkdam Gazetesinden anlaşılacağı üzere özellikle İstanbul'da çıkan Ermeni gazetelerinin devlet tarafından baskı altında tutuldukları söylenemez. İkdam Gazetesi'nin 7 Ekim 1926 tarihli baskısında yine bir başka Ermeni Gazetesi olan Jamanak Gazetesi'nin görüşlerine yer verilmiştir. İkdam Gazetesi'nin arka arkaya Ermeni gazetelerinde çıkan haberlere yer vermesi de göz önüne alınarak, bu Ermeni gazetelerinin patrik seçimliğinde çeşitli görüşler belirtmesi ve bir takım eleştiriler getirmesi demokratik bir yaklaşım içinde olunduğunun göstergesidir.

Patrik seçimlerinde Ermeni gazeteleri adaylar üzerinde değerlendirmeler yapmış, kendilerine göre bir takım isimleri daha uygun adaylar olarak lanse etmiştir. Çeşitli konulara eleştiriler getirerek açık olarak Ermeni Partikhanesi'ne sorular sormuştur. Bu tarz bir yazı yayınlayarak İkdam Gazetesi yine bir başka Ermeni gazetesi olan Jamanak Gazetesi'nin değerlendirmelerine yer vermiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin içerisindeki seçim meseleleri, göreve gelen kişiler, kişilerin nitelikleri, kişilerin görevleriyleriyle içinde bulundukları durumların mütalaası Ermeni basınında yer bulmuştur. [123]

Diğer taraftan Türk basınınında Ermeni Patrikhanesi seçimlerine son derece ilgili olduğu söylenebilir. İkdam Gazetesi'nde farklı tarihlerle arka arkaya bu seçimlerle ilgili haberler yapılmakta ve değerlendirme yazıları yazılmaktadır. Seçimlerde iki farklı partinin olduğu ve aralarında çeşitli münazaraların gerçekleştiği aktarılmaktadır. İkdam Gazetesi'nin verdiği bilgiye göre birinci grup Patrik Kevork Aslanyan'ın fikirlerini de destekleyerek Meşrutiyetin ilan edildiği senelerde patrikhanenin 140 kişiden oluşan bir meclisinin olduğunu ve seçimi de bu meclisin yapması gerektiğini söylemektedirler. İkinci grubu temsil eden parti ise bu görüşleri reddetmekte sebep olarakta meşrutiyet döneminde patrik meclisini oluşturanlardan yalnızca 40 kişinin kaldığını, bu 40 kişi haricindekilerin savaş devresinden sonra ya kaçtığını ya da çeşitli sebeplerle yurt dışına çıkıtığını belirtmektedir. İkinci grubun bir diğer önemli söylemi ise meşrutiyet döneminde görev yapan malum meclis üyelerinin Türk milletine ve devletine bağlılık taşımadığıdır. İkinci grup Türk devletine bağlılıkları olmayan kimselerin patrik seçiminde görev almasını istememektedir. Bir diğer gerekçeleri ise hukuka uygun olarak bu meclisin görev süresinin 10 yıl olduğu ve görev süresinin geçtiğidir.[124]

Bunun yanı sıra İstanbul'dan ayrılan Ermenilerin Mısır'da bir gazete çıkardığı ve Türkiye'deki patrik seçimlerini eleştiren yazılar yazdıkları bildirilmektedir. Ermeni

[123] İkdam, *Ermeni Ekalliyetleri*, 11 Teşrinevvel 1926, No: 10585, s.2
[124] İkdam, *Ermeni Ekalliyetler ve Patrik İntihabına Hazırlıklar*, 27 Eylül 1926, No: 10571, s.1

Patrikhanesi'ndeki siyasi çekişmeler ve Mısır'da çıkan gazetenin akıbeti detaylı olarak incelenmiştir.[125]

1927 yılına gelinmesine rağmen patrik seçimlerinin neticelenmemesi yine basında yer bulmuştur. İkdam Gazetesi'nde ismi belirtilmemiş bir yazar patrikhanenin seçim işleriyle ilgilenen bir Ermeni ile röportaj gerçekleştirmiş, aynı zamanda da seçimlerle ilgili yorumlarda bulunmuştur. [126]

Gazetenin deyimiyle "kamlumbağa hareketi" ile ilerleyen seçim işleri geçen yıllar arasında herhangi bir ilerleme kaydetmeden aynı ehemmiyetsizlikle devam etmiştir. Patrik seçimlerinin bir an evvel yapılması Ermeni kilisesinin de bir an önce laik esaslara göre idare olunması gazetenin temennisi olup, bu konuda sabırsız oldukları beyan edilmektedir.[127]

Patriğin seçim işleriyle ilgilenen ve olaylara tanıklık eden Ermeni'nin sözleri ise oldukça dikkat çekici ve ithamları da ağırdır. Seçimlerde yolsuzluk yapıldığını vurgulayan zat, bu yolsuzlukların seçim heyetince ve Feriköy Mahallesi halkınca da desteklendiğini bildirmekte bu şekilde devam edilirse evvelden beri cemaatin çektiği sıkıntıların devam edeceğinin de altını çizmektedir.[128]

1930 yılına gelindiğinde Ermeni patrikhanesinin isteği üzerine yapılacağı söylenen bir düzenleme ile devletin laiklik ilkesinin giderek başka dinler üzerinde de etkisini gösterdiği ve bu etkinin de devlet zorlamasıyla değil halk isteğiyle zuhur ettiği gözler önüne serilmektedir. Gazetenin haberine göre İstanbulda'ki bazı Ermeni münevverleri arasında patrikhanede ıslahat yapılmasını temin için bir mazbata hazırlandığı bilgisi verilmiştir. [129]

Mazbatayı hazırlayan Ermeni münevverleri, patrikhanenin yalnız ruhani hususat ile meşgul olmasını, dünyevi işlerle patrikten hariç tayin edilecek bir şahsın ilgilenmesini istemişlerdir.[130]

Ermeni Patrikhanesi'nin konu hakkında bilgisi olmadığı bu husus Ermeni aydınlarınca gerekli makamlara müracaat edilerek arz edilmiştir.[131]

---

[125] *A.g.m.*, s.1
[126] İkdam, *Ermeni Ekalliyetleri Arasındaki Hareketler*, 31 Kanun-ı sani 1927, No: 10696, s.1
[127] *A.g.m.*, s.1
[128] *A.g.m.*, s.1
[129] Cumhuriyet, *Ermeni patrikhanesinde*, 4 Şubat 1930, No: 2064, s.2
[130] *A.g.m.*, s.2
[131] *A.g.m.*, s.2

Bir sonraki haber ise bir gün sonraya, yani 5 Şubat 1930'a aittir. 4 Şubat'ta verilen habere atıf yapılarak Ermeniler arasında laiklik isteğinin arttığı "Ermeniler arasında layiklik cereyanı" başlığıyla duyurulmuştur. Fakat 5 Şubat tarihli haberden anlaşıldığı üzere Ermenilerin çıkardığı gazetelerde durum farklıdır. Ermenilerin çıkardığı gazetelerde söz konusu durum yalanlanmaktadır. Fakat Cumhuriyet Gazetesi'nin verdiği bilgilere göre Ermenilerin yalanlamaları gerçeği yansıtmamaktadır. Cumhuriyet Gazetesi'ne göre Ermeniler arasında imza toplandığı ve bir gün önce belirtildiği gibi bir mazbata hazırlandığı muhakkaktır.

Daha önce görüldüğü ve bundan sonra da çalışmada karşılaşılacağı üzere devletin gündeminin zaman zaman azınlıklar üzerinden duyurulduğunu söylemekte yarar vardır. Diğer azınlıklar açısından da aynı durum söz konusu olduğu gibi Ermeniler'in de devlet politikalarına destek oldukları haberleri görülebilmektedir. Bu bağlamda Medeni Kanun'dan ve Kılık Kıyafet Kanun'undan yararlanmak isteyen ve bu durumdan oldukça mesut olacak olan Ermeniler gazeteye röportaj vermiş, adeta yeni düzenleme ve uygulamaların propagandasını yapmıştır. "Ermeni rahipler evlenmek istiyorlar!" başlıklı, "Biz de medeni kanuna tabii olmalıyız!" alt başlıklı röportajda çarpıcı yorumlar bulunmaktadır.

Kıyafet kanunu yakın tarihlerde tatbik edileceğinden papazlar mehafilinde büyük bir faaliyet baş göstermiştir. Rum ve katolik papazları ile sörler henüz elbiselerini değiştirmemişlerdir. Bunlar sivil elbise yaptırmakta olduklarını ve perşembe günü hep birden yeni kıyafetle gezeceklerini söylemektedirler. Ermeni papazları ise diğer papazlardan ayrı olarak kanunun uygulamaya geçmesinden daha önce sivil elbise giymeye başlamışlar ve bu durumdan oldukça memnun olduklarını söylemişlerdir. [132]

Beyoğlu'nda Ermeni papazları ile röportaj yapan bir muhabir, biri rahip olmak üzere üç papaz ile karşılaşmış, aktardıklarına göre papazların ellerinde baston, başlarında melon ve fötr şapka olduğu ve bu şekilde gezdiklerini kaydetmiştir.[133]

Melon şapka giydikten sonra sakalını da kestiren ve bir sivilden farksız hale gelen rahip Bahtiyaryan Cumhuriyet Gazetesi'ne şu demeci vermiştir:

"Görüyorsunuz ki artık tamamiyle size, sivillere benziyoruz. Bu kıyafeti isteğimizle kabul ettiğimizi herkese anlatmak için 13 haziranı beklemedik. Bu gün İstanbulda ruhani kıyafetle gezen Ermeni papaz kalmamıştır. Uzun sakallı, cübbeli, herkesin nazarı dikkatini celbeden papaz kıyafetlerimiz artık tarihe

[132] Cumhuriyet, *Ermeni rahibler evlenmek istiyorlar!*, 8 Haziran 1935, No: 3973, s.1
[133] *A.g.m.*, s.1

karışmıştır. Biz, daha ilk günden kıyafet kanununa uymıya hazır olduğumuzu söylemiştik. Bunun sebebi aşikardır. Ermeni Gregoryan kilisesi asrın icablarına uyan son derece liberal ve demokrat bir kilisedir. Bizim dinimizde ruhanilerimizin kıyafetini tesbit eden hiçbir kayid yoktur. Bundan evvelki kıyafetimiz de bir taamül olarak kabul edilmişti.

Bugünkü sivil kıyafetimiz ruhani mesleğimize tamamen uygundur. Esasen Anadoluda elli sene evvelisine kadar papazlarımız müslüman hocaları gibi püskülsüz siyah fes giyiyor ve fesin etrafına da siyah bir çember bağlıyorlardı...

Sivil kıyafete geçtikten sonra da eski nüfusumuzun azalmadığını, bilakis halk tarafından daha fazla hürmet ve itibar gördüğümü büyük bir memnuniyetle söyliyebilirim. Siil kıyafeti kabul ettikten sonra, papazlar manevi şahsiyetine, nüfuzuna halel getirmeyen işleri pek ala yapabilir. Mesela mekteb muallimliği, muharrirlik gibi en ziyade fikri işlerde çalışmadan ruhanileri kimse menedemez. Fakat, kilisemizin kanunlarına göre, ruhani mesleğe intisab edenler mesleğinin prestijine uygun olmayan işleri göremezler. Sivil kıyafet bizi dini vazifelerimizi ifadan nasıl men etmiyorsa, mesleğimizle kabili telif olmıyan, ruhaniliğe yakışmıyan işlere girişimize de müsaade etmemelidir.

- Madem ki artık sivillerden farksız oldunuz, ruhanilerin evlenme işlerini de düzeltmek istemez misiniz?

- Evet, bu da mühim bir meseledir. Şimdiki dini kanunlarımız, dul kalan papazın tekrar evlenmesine izin vermiyor. Bundan başka papazlıktan rahibliğe ve piskoposluğa terfi edebilmek istiyenlerin bekar veya dul olması şart konmuştur. Benim şahsi kanaatime göre, bu evlenme işini de artık düzeltmeliyiz. Liberal ve demokrat olan kilisemiz bunu yapmalıdır ve yapacaktır. Karısı ölen ve çoluk çocuk sahibi olan bir papaz niçin yeniden evlenemesin? Değerli bir papaz evlidir diye niçin terfi edip rahip ve piskopos olamasın?! bu gayritabi vaziyeti değiştirmek zamanı gelmiştir sanırım. Biz evlilik meselesinde de tamamile sivil yurddaşlarımızın tabi olduğu kanunlara tabi olmak istiyoruz. Bu iş te halledilecek olursa bizi sivillerden ayıran hiçbir fark kalmamış olacaktır."[134]

Rahip Bahtiyaryan'ın sözleri üzerine yanında bulunan üç papaz da rahibe hak vermişlerdir. Ruhani papaz umum katibi Toma Şigaher ve Şişli mezarlığı komisyonu veznedarı Jirayr Aznavor, istedikleri kıyafetle gezebilecek olmaları ve evlenebilecek olmaları nedeniyle sevinçli olduklarını dile getirmişlerdir.[135]

Görüldüğü üzere medeni kanunun ve kılık kıyafet konusunda Ermeniler devlet politikalarını destekleyici nitelikte konuşmalar yapmışlardır. Esasında konuşma yapan kişilerin din adamı olmaları ve buna rağmen inkılapları desteklemeleri laiklik konusunda da bir propaganda yapıldığının göstergesidir. Din adamı olmalarına rağmen dinin gelenekselciliğinden uzak bir tavır takınan Ermeni rahipler, devletin hukukundan yararlanarak

[134] *A.g.m.*, s.6
[135] *A.g.m.*, s.6

dini alan ile sosyal alanı birbirinden ayırıp, dinlerinin men ettiği evliliği istemekte ve geleneksel kıyafetler yerine asri kıyafetler giymeyi istemektedirler.

Daha önce de değinildiği gibi azınlıkların devlet politkilarında, bu politikaları övücü mahiyette açıklamalar yapmaları ve bu açıklamaların gazetelerde yer alması düşündürücüdür. Gazetelerin siyasi erkin kontrolü altında ve desteğiyle varlığını sürdürmesi de buna eklenince bu tip haberlerin objektiflikten çok siyasi propaganda amaçlı olduğu ihtimali güçlenmektedir. Bu tip propaganda mahiyetli haberlerin azınlıklar üzerinden yapılması ise haberleri daha da düşündürücü kılmaktadır. Azınlıklar baskı altında olabilecekleri için propagandalarda daha savunmasız olmaları ihtimali yüksektir. Devletin dikte ettiğini dile getirmekte azınlıklar kendilerini mecbur hissedebilir, aksi takdirde başına bir şey geleceğinden çekinebilir. Fakat tabii ki tüm bunlar birer varsayımdan ibarettir. Benzer haberlerin yapıldığı azınlık haberlerinin kahramanlarının bu varsayımlara yönelik herhangi bir açıklamalarına rastlanmamıştır. Cumhuriyet tarihinde farklı konulardan yola çıkarak türlü ayaklanmaların gerçekleştiğini düşünürsek, azınlıkların bu konuda bir toplumsal harekette bulunmayıp serzeniş göstermemeleri en azından genel kanının haberlerdeki gibi olduğu konusunda fikir vermektedir.

Hepsinden önemlisi bu röportajın daha sonra çıkacak olan bir kanuna zemin hazırlanmak için gazetede yayınlandığı söylenebilir. Çünkü tam beş gün sonra çıkan kisve kanunu ile hangi din ve mezhepten olursa olsun tüm din adamlarının dini kıyafetlerle sokaklarda dolaşması yasaklanmıştır. Din adamları yeni kanuna göre görev aldıkları ibadethanede dini olarak kabul ettikleri kıyafetlerini giyebilecek, fakat sivil hayatta bu kıyafetlerle dolaşamayacaktır. 13 Haziran tarihli haberde kanun şu şekilde anlatılmıştır: "Bugünden itibaren kisve kanununun tatbikına başlanılmıştır. Artık sokaklarda dini kıyafetli hiç kimseye rasgelmiyeceğiz."[136]

Papazlar kendi kıyafetlerini hazırlarlarken hocaların kıyafetini müftülük hazırlamıştır. Müftülüğün hazırladığı kıyafetlerin sivil kıyafetlerden bir farkı yoktur. Hocalar namaz vakitlerinde camide duracak olan cübbe ve sarıklarını giyecekler, namaz bitince herkes gibi camiden sivil olarak çıkacaklardır. Mahalle imamları mıntıkaları içerisinde cenazeleri olduğu zaman cübbe ve sarıklarını arkalarında bulunduracaklar, ve dini merasimden sonra hemen çıkaracaklardır.[137]

[136] Cumhuriyet, *Ruhani kıyafetler de tarihe karıştı!*, 13 Haziran 1935, No: 3978, s.1
[137] *A.g.m.*, s.5

Kisve kanunundan önce papazlar arasında da büyük bir faaliyet başgöstermiştir. Katolik papazları sivil kıyafetlerle gezeceklerinden kıyafetlerini hazırlamaya başlamışlardır. Aynı şekilde Ermeni papazlarının ruhani kıyafetleri de tarihe karışmıştır.[138]

2.5. Dil, Bilim, Eğitim Alanında Ermeniler

Eğitim, dil, bilim gibi sözcükleri yanyana getirdiğimiz de konu da eğer Ermeniler ise akıllara ilk gelen isim kuşkusuz Agop Martayan Dilaçar'dır. 26 Eylül tarihli Cumhuriyet Gazetesi haberinde Dilaçar'ın Türkiye'ye ilk gelişi duyurulmakta ve gazeteye verdiği röportaj aktarılmaktadır. Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk ile Türk dili üzerine olan görüşmek için gelen Dilaçar'dan, henüz soyadı kanunu çıkmadığından Agop Martayan olarak bahsedilmiştir.

Dolmabahçe sarayına giderek ilk olarak Ruşen Eşref Bey'le görüşen Dilaçar, Ruşen Eşref Bey vasıtasıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti (T.D.T.C.) azalarına ve o esnada sarayda bulunan vali Muhittin Bey'e takdim edilmiştir. [139]

Mustafa Kemal Paşa, Agop Martayan'ı huzurlarına kabul ederek kendisine iltifatta bulunmuştur. Kurultay müteşebbis heyetinin dün sarayda yaptığı içtimaya da iştirak etmiştir. Dil Dil müteassısı olan Agop Martayan Dilaçar, Dolmabahçe sarayından çıktıktan sonra bir Cumhuriyet Gazetesi yazarına ihtisaslarını şöyle anlatmıştır:

"Dolmabahçe sarayına girdiğim dakikadan itibaren tam manasile demokratik bir muhite girdiğimi hissettim. Yani kendimi kendi evimde zannettim.

Gazi Hz., muhattapları üzerinde çok derin bir tesir bırakmatadırlar. Bir ilim adamı sıfatile diyebilirim ki Gazi Hz. Türk dilinin bütün inceliklerine nüfuz etmiş bulunmaktadırlar.

Dil inkılabının Türk tarihinde bir dönüm noktası teşkil edeceğine kaniim. Ben de bu sahada ihtisasım dairesinde faideli olmağa çalışacağım. Dil kurultayına iştirak etmekle yurttaşlık vazifesi ifa etmiş olacağım. Bugünkü nesil Gazi Hz. nin dehasını ve tahakkuk ettirdiği büyük inkılapları belki layikiyle takdir edemez. Fakat gelecek nesil yapılan işlerin ne kadar büyük olduğunu hayret ve minnetlerle yadedecektir."[140]

Bir Ermeni profesörünün Türkiye'ye davet edilerek ilmi çalışmalarda bulunması ve cumhurbaşkanı tarafından ağırlanması o dönemde devlet nezdinde Ermenilere karşı olumsuz bir tutumun olmadığının göstergesidir. Bunun yanında İstanbul'da bulunan Ermenilerinden bu durumdan hoşnut olması, Agop Dilaçar'ın da hem Türkiye hem de Atatürk ile ilgili müspet yorumlarda bulunması geçmişte yaşananların unutulduğunun göstergesidir. Agop Dilaçar'ın

[138] *A.g.m.*, s5
[139] Cumhuriyet, *Agop Martayan Ef. nin beyanatı*, 26 Eylül 1932, No: 3014, s.6
[140] *A.g.m.*, s.6

kurultayda bulunmayı yurttaşlık vazifesi olarak görmesi ise onun Türk devletine olan aidiyet duygusunu göstermektedir.

Türk diline verilen önemin arttığı ve azınlıklar arasında da Türkçe konuşulmasına büyük önem verildiği yıllarda, büyük ölçüde azınlıkların teşebbüsü sayesinde Türk Dilini Yayma Birliği kurulmuştur. Cumhuriyet Gazetesi "Gayrimüslim vatandaşların güzel bir teşebbüsü" başlığıyla cemiyetin ilanını haber yapmıştır.

Cemiyetin müessisleri arasında tanınmış birçok musevi, ermeni ve rum vatandaşlar bulunmuşlardır. Birliğin amacı Türk dilni, memleketimizdeki bütün unsurlar için anadil haline getirmeği istihdaf etmektir. Azınlıklar arasında Türk dilini yayma faaliyetlerine başlanmıştır ve iyi neticeler alınacağı ümit edilmektedir. [141]

Türk dilini azınlıklar arasında yaygınlaştırma ve Türk vatandaşı olan herkesin Türkçeyi ististanız bilmesi gerektiği konusu özellikle 1928 yılında başlayan furyayla birlikte artmıştır. Cumhuriyet Gazetesi'nin 1928 yılındaki "Yalnız Türkçe konuşmalı"[142], "Vatandaş Türkçe Konuş"[143] gibi yazıları ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Akşam Gazetesi ise daha radikal bir karar almış ve "Abonelerle Türkçe Konuşulacak"[144] şeklinde bir yazı yayınlamıştır. 1934 yılında ise Cumhuriyet Gazetesi'n benzer bir tavır takınmıştır. Türkçe konuşulması gerektiği, bunun azınlık haklarına bir saldırı olmadığı yönünde bir yazı yayınlamıştır. Ermenilerden de bahseden "Türkçe Bilmeyen Türkler" başlığı altındaki Ermenileri diğer azınlıklardan ayrı tutmaktadır.

Azınlıklarca Türkçe öğrenmenin azınlık haklarına hiç bir halel getirmeyeceğinin altının çizildiği yazıda Cumhuriyetle ifade olunan Türk vatan ve milletinin açık ve kat'i bir hakkı olduğu vurgulanmaktadır.[145]

Ayrıca anadili Ermenice olanların Ermenicesinden, Rumca olanların Rumcasından, Yahudi olanların İbranice'den vazgeçilmesinin istenmediği, hatta bunlara ek olarak başka diller öğrenmekte de herkesin özgür olduğu söylenmektedir. Fakat Cumhuriyet Türkiye'sinin her Türk vatandaşının mutlaka Türkçe öğrenmesi gerektiği ve Türkçe konuşması talep edilmektedir. Bu durum vatanın ve milletin hakkı olarak özetlenmiştir.[146]

---

[141] Cumhuriyet, *Gayrimüslim vatandaşların güzel bir teşebbüsü*, 25 Teşrinisani 1933, No: 3433, s.2
[142] Cumhuriyet, *Yalnız Türkçe konuşmalı*, 14 Ocak 1928, s.1
[143] Cumhuriyet, *Vatandaş Türkçe Konuş*, 20 Ocak 1928, s.1
[144] Akşam, *Abonelerle Türkçe Konuşulacak*, 4 Eylül 1935, s.1
[145] Cumhuriyet, *Türkçe bilmiyen Türkler!*, 12 Eylül 1934, No: 3719, s.1
[146] *A.g.m.*, s.1

Ermeniler dil konusunda aynı yazı da farklı tutularak, ekseriyetle Türkçe konuştuklarından bahsedilerek takdir edilmiştir. Buna binaen hala Türkçe bilmeyen Rumların olduğu ve memleketin yeni şartlarına uyma da sıkıntı çekecekleri hatırlatılmıştır.[147]

Yahudiler ise en çok tenkite maruz kalanlar olmuştur. Kovuldukları memleketlerin dillerini muhafaza etmede gayret etmeleri fakat Türkçeyi öğrenme konusunda sıkıntı yaşamaları hayretle karşılanmıştır.[148]

Haberin başlığından da anlaşılacağı üzere konunun muhattabı azınlıklar olmasına rağmen "Türkçe bilmiyen Türkler" şeklinde tasvir edilmişler, vatandaş statüsünde olduklarına dikkat çekmişlerdir. Türkçe bilmeyen veya konuşmayan azınlıkların sadece bu sorunu halletmesi tavsiye edilmiş, etnik yapılarına bir serzenişte bulunulmamıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere Ermeni azınlıkların devlete olan sadakati diğer azınlıklara göre daha yüksektir. En azından bu konuda son derece titiz davrandıkları ve oldukça çabuk tepkiler verdikleri görülmektedir. 1937 yılında azınlık mekteplerinde bayrak törenlerinin diğer resmi okullarda olduğu gibi yapılması kararı sonucunda bu uygulamaya ilk riayet edenler yine Ermeniler olmuştur.

İstanbul'daki Ermeni mekteplerinde sancak merasimi yapılmıştır. Nişantaşı'ndaki Nor Tibros mektebi müdürü Hintliyan bu münasebetle bayrak merasiminin manasını anlatan bir de nutuk söylemiştir.[149]

2.6. Hibe ve Yardımlarda Bulunan Ermeniler

Ermeni yurttaşlar devletin bazı kurumlarına karşılıksız olarak hibe ve yardımlarda bulunmuşlardır. Tayyare Cemiyeti bünyesinde bir komite kurarak Türk ordusuna iki adet uçak hediye etmek için yaptıkları çalışmalar bunun en büyük örneğidir. Ermenice çıkan gazeteler de Ermenilerin bu tutumundan son derece memnun olmuş ve bu harekette bulunanları takdir etmiştir.

Ermenilerin çıkardığı Nor Lur Gazetesi'ne göre bu teşebbüste bulunan Ermeniler'in bütün Ermeniler nezdinde memnununiyetle karşılandığı bildirilmektedir. Herkesin elinden geldiğince vatana bağlılığını ispat için yardımda bulunması öğütlenmiştir. Yine yapılan bu

[147] *A.g.m.,* s.1
[148] *A.g.m.,* s.1
[149] Cumhuriyet, *Azlık mekteblerinde bayrak merasimi*, 31 İkincikanun 1937, No: 4569, s.2

yardımın yalnız maddi bir yardım değil, halkın vatanperver hissiyatının bir tezahürü olduğunu söylemektedir.[150]

Jamanak Gazetesi'de Ermenilerin bu davranışlarına kayıtsız kalmamamış, gazetede neşredilen bir makalede benzer düşüncelere yer verilmiştir. Ermenilerin bu müspet davranışlarının diğer vatandaşlarada örnek olduğunun altını çizen Jamanak Gazetesi, Rum ve Musevi vatandaşlarının da bir takım girişimlere başladığını duyurmuştur. Yine Jamanak Gazetesi Ermenilerle birlikte diğer azınlıkların bu tutumlarını tebrik etmekte devamının gelmesi için temennilerde bulunmaktadır.[151]

Ermenilerin bu teşebbüsü, Ermeni din adamları tarafından da takdirle karşılanmış ve kampanyalara din adamları nezdinde de destek verilerek daha geniş kitlelere ulaşılmasına önayak olunmuştur. Konu ile ilgili 1927 yılında Türkiye Ermenileri patriği seçilen Mesrop Naroyan açıklamalarda bulunmuştur. Naroyan'a göre herkes iktidarı nisbetinde bu vatani vazifeye iştirak etmelidir. Kendisi de bu konunun daha geniş kitlelere ulaşması için kiliselerin başpapaz ve vaizlerine, teşviklerde bulunmalarını tavsiye etmiştir. [152]

Bununla birlikte patrikhane meclisi cismanisi de kiliselere bağlı muhtelif idari heyetlerine hitaben bir tamim göndermiştir. Meclisi Cismani namına reis Vahan Surenyan ve ikinci reis Vartan Akgül Efendilerin imzasile yapılan bu tamimde de Ermenilerin, Türklüğe yüksek Türk harsına karşı sönmez ve zeval bulmaz muhabbet ve mertubiyetlerini bir daha ispata davet edilmiştir.[153]

29 Eylül 1934'te ise yine Ermenilerin Tayyare Cemiyeti'ne yaptıkları bir başka yardımın haberi Cumhuriyet Gazetesi'ne yansımıştır. "Ermeni vatandaşlar Tayyare Cemiyetine 3000 lira daha verdiler" başlığıyla aktarılan habere göre Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşların aralarında dernekler kurarak Tayyare Cemiyetine yardım için çalışmakta, haberden anlaşıldığı kadarıyla en çok yardım ve hibeyi Ermeniler yapmaktadır. Ermeni vatandaşlarından mürekkep 1 numaralı dernek geçenlerdeki 4000 lira teslimatına ilaveten, cemiyet kasasına 3000 lira daha teslim etmiştir.[154]

Tayyarelerin memleket müdaafasında ilk ve en mühim kudret olması itibarıyla vatandaşların bu hususstaki himmet ve gayretleri bir kat daha meşkur bir meziyet almıştır.

---

[150] Cumhuriyet, *Ermenilerin yurda merbutiyetleri,* 21 Temmuz 1934, No: 3666, s.2
[151] *A.g.m.,* s.2
[152] Cumhuriyet, *Ermenilerin orduya alacakları filo*, 3 Ağustos 1934, No: 3679, s.1-4
[153] *A.g.m.*, s.4
[154] Cumhuriyet, *Ermeni vatandaşlar Tayyare Cemiyetine 3000 lira daha verdiler*, 29 Eylül 1934, No: 3738, s.2

Tayyare cemiyetine karşı gösterilen bu yakın alaka ve şimdiye kadar vaki olan yardımlar vatandaşların hamiyet ve himmetlerini umulan derecelerin fevkinde olduğunu göstermiştir. Ayrıca Cumhuriyet Gazetesi Ermenilerden mürekkep cemiyet içindeki 1 numaralı grubu ayrıca takdir ve tebrik etmektedir.[155] Daha önceki konularda da görüldüğü üzere Ermeniler diğer azınlıklardan bir adım öne çıkma başarısını göstermiş takdir ve tebrik kazanmışlardır.

2.6.1. Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop Naroyan

Kaynak: Cumhuriyet, 3 Ağustos 1934, No:3679, s.1

Ermenilerin adeta başını çektiği Türk Hava Kurumu'na uçak alınmasına yönelik sivil vatandaşların yaptığı yardımlarla ilgili yeni bir girişim daha gerçekleşmiştir. 17 Haziran 1935 tarihinde toplanan Ermeniler, daha önce defalarca yaptıkları yardıma bir yenisini daha eklemişler, bu yardım Cumhuriyet Gazetesi'ne "Hava tehlikesine karşı yapılacak yardımı biran evvel neticelendirmeğe karar verdiler" başlığıyla yansımıştır.

Türk Hava Kurumu İstanbul merkezinde Ermeni vatandaşlardan mürekkeb bir numaralı dernek toplanmıştır. Bu içtimada şu kararlar verilmiştir:

1 - Mümkün olduğu kadar çabuk ve kısa yollardan gidilerek elde edilecek yardımın bir an evvel temini.

2 - Çalışmaları iki misline çıkarmak ve bu hususta tali dernekler seçmek.

3 - Mütevelli heyetlerine tebligatta bulunmak.

4 - Ermeni patriğine ve bütün Ermeni rahiplerine kiliselerde hava tehlikesi ve Ermeni vatandaşların hava kurumuna bir an evvel üye yazılmaları hakkında sözler söylemeleri için tebligat yapılması.

[155] *A.g.m.*, s.2

Bütün dernek üyeleri bu kararları sevinçle karşılamışlar ve toplantıya nihayet vermişlerdir.

2.6.2. Türk Hava Kurumu'na defalarca bağışta bulunan Tayyare Cemiyeti'nin 1 nolu dernek üyeleri olan Ermeniler

Ermeni vatandaşlar

Hava tehlikesine karşı yapılacak yardımı biran evvel neticelendirmeğe karar verdiler

Kaynak: Cumhuriyet, 18 Haziran 1935, No: 3983, s.1

2.7. Hatay Meselesinde Ermeniler

Hatay Meselesi ile ilgili ulaşabildiğimiz ilk haber, meselenin ilk olarak gündeme gelmeye başladığı 1935 yılına aittir. Hatrı sayılır bir Ermeni nüfusunun bulunduğu Suriye'de Ermenilerin ikiye bölündüğünü ve bu bölünmenin giderek artarak topluma yayıldığı anlatılmaktadır. İki Ermeni örgütü olan Taşnak ve Hınçakların mücadelesi düşmanlığa dönüşmüş, haberin verildiği tarihten üç gün önce yaşanan arbede de üç kişi hayatını kaybetmiştir. Olay iki fırka arasında gerçekleştirilen futbol maçı sonrası, Hınçakların kazanmasının ardından küfürlü tezahüratlarda bulunmaları ile fitillenmiş, buradan başlayarak mahallelere kadar taşınmıştır. Fakat esas çekişmeler ise ertesi gün başlamıştır.[156]

Ertesi gün Bedros Boyacryan adlı ve 19 yaşında bir Ermeni genci sokakta yürürken üzerine her taraftan kurşun atılmış ve kanlar içinde yüzerek yere düşmüştür. Ermeni genci derhal hastaneye götürülmüş, ancak "Beni Tasnaklar vurdular!" demiştir. Bir saat sonra ise bir cinayet da ha vukuu bulmuş, Mari Kiraciyan namında bir genç kız, "kardeşimi öldürdüler" diye zabıtaya müracaat etmiştir. Zabıta derhal olay yerine koşmuş ve Agop Kigorik Kiraciyan

[156] Kurun, *Taşnaklarla Hinçaklar birbirlerini yiyorlar*, 4 İkinciteşrin 1935, No: 6401, s.6

adlı gencin sırtından bir kama ile yaralandığını ve kamanın sırtında saplı olduğunu görmüştür. Hınçaklara mensup olan Kiraciyan ailesi de cinayete Taşnakların sebep olduğunu öne sürmüştür.[157]

Kısa bir zaman sonra diğer bir hadise daha meydana geldi. Yine Taşnaklar tarafından vuruldukları iddia olunan iki kişi Agop Boyaciyan ile Mişel Kirkor Bacinyan iki kurşun yemişler, birincisi boğazından ikincisi kolundan yaralanmıştır. Birincisinin vaziyeti tehlikeli boyutta olmuştur. Bunlar da Taşnaklar tarafından vurulduklarını itiraf etmişlerdir.[158]

Suriye zabrtası Taşnaklardan yirmi beş kişi tevkif etmiştir. Zabıta devriyeleri bu çeşit hasediselerin tekerrürüne mani olmak için gece gündüz bu sokaklarda dolaşmıştır.[159]

1936'da Fransızların Hatay'da bir takım faaliyetlerde bulunarak burada nüfuzlarını arttırmak istedikleri bilinmektedir. Buna yönelik Fransızlar 30 Kasım 1936'da Hatay'da kendi lehlerine bir seçim yapmak istemişlerdir. Fakat bölge halkının neredeyse tümü herhangi bir din, dil ve mezhep farkı olmaksızın Fransızların lehine sonuçlanacağını bildiği bu seçime katılmak istememiştir. Basından aktarılanlara göre Ermeniler ve Alevilerden sonra Çerkesler de intihabata iştirak etmek istememişler bunun sonucunda da Antakya minarelerine makineli tüfekler yerleştirilmiştir.[160]

Bir kısım Ermeniler, Antakya'daki Ortodoks Rumlar ve Alevilerin çoğu ve umumiyet itibarile Antakya halkının yüzde doksanı intihabata iştirak etmek istememektedir.. Müsellâh jandarmalar manga ve bölük halinde kamyonlarla köylere sevkedilerek intihabata iştirak etmemekte ısrar eden köylülere dayak atmak ve her türlü tazyik yapmak suretiyle tethişte bulunmuşlardır. İntihap sandıkları başına, kolları iple bağlanarak cebren getirilenler vardır. Bu suretle zorla sevkedilenler arasında Türkiyeye kaçmak isteyenler olmuş, fakat bunların üzerine ateş edilerek öldürülmüşlerdir.[161]

Hatay'daki Türk nüfuzunu kırmaya yönelik çabalar gösteren Fransa, Hatay'a dışarıdan Ermeni iskanı yapmaktadır. Ankara Antlaşması'nın Fransızlar tarafından ihlal edildiğini belirterek bu harekete tepki gösteren gazete, bir takım istatistiklerde de bulunmuştur. Bunun haricinde Hatay'da yaşayan Türklerin ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördüğünün altı çizilmiş, devlet yetkililerine dilekçe vermek isteyen Türklerden para istendiğini, bankaya veya

[157] *A.g.m.*, s.6
[158] *A.g.m.*, s.6
[159] *A.g.m.*, s.6
[160] Cumhuriyet, *Zulümden kaçmak istiyenleri jandarmalar öldürüyor*, 1 Birinciteşrin 1936, No: 4495, s.1
[161] A.g.m., s.1

hükümet hazinesine belli bir miktar para yatırıldıktan sonra alınan makbuzla dilekçe verilebildiğini belirtmektedir.

Gazeteye göre bölgedeki idare şeklinin esası sistematik şekilde İskenderun ve Antakya'daki Türk ekseriyetini imha etmekten başka bir şey değildir.

İddiasına örnekler veren gazete son zamanlarda Tunus bankası adında bir banka ucuz faiz ile bir çiftçiye para verdiğini yalnız bir şart koştuğunu fik taksit ödenmediği halde arazi bankanın olacağını, kuraklıktan, yahut diğer bir sebepten dolayı mahsul olmayınca tabii çiftçi nin borcunu veremediğini ve bankaya yalvardığını söylüyor. Çiftçiler şimdiye kadar tahakkuk eden faizleri vermeyi borcunu silinmesini talep ediyor. Fakat ne hükümet , ne de banka buna razı olmuyor ve araziyi satıyor. Çolak Bedros ağa isminde bir Ermeni bir çok Türk köylerini satın aldığı gibi bu bankadan da o araziyi almıştır. Türkün bankaya gelip de yalvararak kabul ettiremediği şartı o kabul ettirmiştir. Ve ettirmektedir. Bu suretle Türklerin arazileri Ermenilere geçmektedir. [162]

Ardından başka bir mühim bir meseleden bahseden gazete her hangi bir memur aleyhinde İskenderun ve Antakya Türklerinden biri şikâyet edecek olursa hükümete bir arzuhal vermesinin kâfi olmadığını, ayrıca manevi tazminat adı ile şikâyet eden adamın içtimai mevkiine göre miktarı değişen bir parayı bankaya, yahut hükûmet hazinesine yatırmak, ondan sonra bu paranın makbuzunu arzuhale raptetmek lâzim olduğunu yazmaktadır.[163]

Mesela Suriyenin her tarafında aşar ve emlak borcu, banka taksitleri tecil edildiği halde sancaktaki Türklerin yatakları, yorganları satılarak, arazileri müzayedeye konarak tahsilat yapılmaktadır. Bu suretle Türklerin tazyik edilmesine sebep muztar kalarak kendilerini hicrete mecbur etmektir.[164]

Gerek Ankara itilafnamesinde, gerek 1926 ve 1929 mukavelelerine göre İskenderun sancağına hariçten yabancı unsur getirilmiyecektir. Halbuki bu tarihlerden sonra sancak dahiline hariçten getirilen ve iskan edilen yabancı Ermenilerin miktarı yirmi bini bulmuştur. Bu Ermeniler Amik Ovası'nın Askeri Çayırgah namı ile maruf olan kısmında iskan edilmişlerdir.[165]

---

[162] Kurun, *Türklerin malları Ermenilere geçiyor*, 3 Birinciteşrin 1936, No: 6729, s.1-6
[163] *A.g.m.*, s.6
[164] *A.g.m.*, s.6
[165] *A.g.m.*, s.6

Yirmi beş otuz bin dönüme yakın arazi üstünde modern üç tane Ermeni köyl tesis olunmuştur. Ve adına da meşhur (Zeytin) in ihyası manasına olmak üzere Zeytin denilmiştir.[166]

Kırıkhan 1921 senesine kadar on beş, yirmi evden ibaret iken bugün ise dört yüzü mütecaviz Ermeni yerleştirilmiştir. Sonra İskenderun'dan Nusaybine kadar bütün hat güzergâhının muhtelif yerlerine Ermeniler yerleştirilmiştir.[167]

Cumhuriyet Gazetesi'de aynı olayı bir kaç gün sonra haber yapmıştır. Cumhuriyet Gazetesi'nin değerlendirmeleri direkt olarak şu şekildedir:

"Türkleri hicrete mecbur tutmak için gayriinsani birçok vasıtalara başvuruldu. Tunus bankası adile çalışan bir banka Türklere ağır faizle geniş kredi açtı. Türk çiftçisinin en müşkül zamanında bu kredi kesildi, borçları da ödemiye mecbur tutuldu. İpotekli tarlalar satılığa çıkarıldı ve bu tarlalar uzun taksitlerle Ermeni ve Araplara satıldı. Halbuki borçlu Türkler ayni taksitleri ödemiye hazır bulunuyorlardı.

Ankara itilafnamesile Sancağa yabancı unsurlar getirilmiyecekti. En münbit Türk toprakları Ermenilere satılmış ve bugün sancağa 15 bin Ermeni iskan edilmiştir ve yeniden Ermeni köyleri kurulmuştur."[168]

Gazetenin değerlendirmesine ve çıkarımına göre hem Türklere karşı dolandırıcılık yapılmış, hem de Ankara İtilafnamesi dikkate alınmamıştır. Gazetenin konu hakkındaki yorumlarında, Türklerden alınan toprakların Ermenilere veriliyor olması, gazetenin sadece bir realiteyi ortaya koymasından ibarettir. Türklerin aldatılarak, topraklarının Ermenilere verilmesi, gazetenin yaptığı yorumlarda Ermenilere karşı düşmanca bir tutum sergilemesine neden olmamıştır. Hatay'daki Türklerin dolandırılması sonucunda topraklarının Ermenilere verilmesine rağmen Türk kamuoyu Ermenilere karşı cephe almamıştır.

Kurun Gazetesi, Hatay'daki Ermenilerin Türk davası lehine hareket ettiklerini "Alevilerle Ermenilerin Sancaklı sünnîlerle birlik oldukları teeyüt ediyor."[169] manşetiyle duyurmaktadır. Ermenilerin Türklerin yanında olduğunu gösteren Kurun Gazetesi'ne bir başka haber ise Bay Ağasyan ismindeki Ermeni bir avukatın Türkleri mahkemede savunması olayıdır. Belen nahiyesi Türkleri 30 ağustos Zafer bayramnı tes'it ederken oradaki Türk antına çelenk koydukları ve İstiklâl Marşı'nı söyledikleri için mahkemeye verilmişlerdir. Muhakemeyi dinlemek üzere sancağın muhtelif kaza, nahiye ve köylerinden iki bine yakın Türk gelmiştir. Davanın çok heyecanlı olduğu hükûmetin aldığı tedbirlerden de anlaşılmaktadır. Fransız istihbarat dairesi ile uzun temaslara geçilmiştir.

---

[166] *A.g.m.*, s.6
[167] *A.g.m.*, s.6
[168] Cumhuriyet, *Türklerin hakları boyuna çiğneniyor*, 9 Birinciteşrin 1936, No: 4457, s.1-3
[169] Kurun, *Alevilerle Ermenilerin Sancaklı sünnîlerle birlik oldukları teeyüt ediyor*, 8 Birinciteşrin 1936, No: 6734, s.1

Duruşma safahatını dinlemeye gelen Türklerin ceketlerinde Türk bayrağını taşıyan rozetler vardır. Kravatları ve kasketleri kırmızı beyaz renktedir. Salon dinleyicileri almamış, kahve ve civar binlerce insanla dolup taşmıştır.

Sekiz Türk gencinin birisi Ermeni olmak üzere üç avukatları vardır. Sükûnet ve itidal muhafaza edildikten sonra mahkeme, suça ait evrak henüz heyete verilmediğinden bahisle duruşmayı ayın on sekizine bırakmıştır. Avukatlar ve bilhassa Ermeni avukatı Bay Ağasyan hararetli sözler söylemiştir. Mücrimiyete dair evrak gelmedikçe kimsenin mahkemeye çağırılamayacağını, yaptıklarının kanun ve nizama dayanmadığını ileri sürmüştür.

Bu muhakemeyi dinlemek üzere Antakya'dan beş yüze yakın vatandaş gelmiştir. Bunlar ayrılırken hep bir ağızdan İstiklâl marşını söylemişlerdir.

Mahalli hükûmet etrafa polis ve jandarmalarını yaymış, hiç bir hadise çıkmamıştır. Türkler büyük bir sükûnet ve vakar içinde ayrılmışlardır.[170]

Hatay'da Fransızların bu tip kışkırtmaları devam etmiş, ortamın gerilmesi Türklerin haklarının çiğnenmesi üzerine müslümanlar ile hristiyanlar arasında menfi olaylar meydana gelmiştir. Halep'te Hristiyan cemiyeti mensupları ile genç Müslümanlar arasında bir kavga çıkmış ve polis, asker kuvvetlerine müraacata mecbur olmuştur. İkisi Ermeni olmak üzere 3 kişi ölmüş 30 kişi yaralanmıştır. Halep'teki Hristiyan dükkanları ile Ermeni kasap dükkanları kamilen kapanmıştır. [171]

Hatay meselesi ile ilgili Taşnak Örgütü'de bir takım propagandalar üretmekte, Türk Devleti'ne olan hasmane tutumunu açık bir şekilde sergilemektedir. Taşnak örgütünün yayın organı olan Paris'te basılan Haraç Gazetesi Hatay konusunda Fransızlarla ortak bir politika gütmekte yaptığı neşriyatlarla Türk davasına karşı propagandalar geliştirerek, bölgedeki Türk emellerini baltalamaya çalışmaktadır. Gazeteye göre Türk Devleti'nin Hatay'daki emelleri yalnızca Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı amacıyla değil, bölgedeki Ermenileri'de rahatsız edecek mahiyettedir. Türk davasını Ermenilere yönelik bir komplo olarak değerlendiren gazete, Türklerin Ermenileri bölgeden çıkaracaklarını iddia etmekte ve bunun için tüm Ermenileri uyanık olmaya davet etmektedir. Ermenilerin bu neşriyatlarına yer veren Cumhuriyet Gazetesi ise Taşnakların bu tutumunu garazkarane olarak nitelendirmiş, Sancak Türkleri'nin er ya da geç istiklallerine kavuşacaklarını dile getirmiştir. [172]

---

[170] Kurun, *Sancak Türklerinin muhakeme tafsilatı*, 12 Birinciteşrin 1936, No: 6738, s.1-2
[171] Cumhuriyet, *Halebde kanlı arbedeler oldu*, 13 Birinciteşrin 1936, No: 4461, s.1
[172] Cumhuriyet, *Bir Ermeni gazetesinin garazkarane yazıları*, 23 Birinciteşrin 1936, No: 4471, s.5

Fransızların Hatay'da kendi lehlerine bir seçim yapmak istemeleri fakat bölge halkının neredeyse tümü herhangi bir din, dil ve mezhep farkı olmaksızın Fransızların lehine sonuçlanacağını bildiği bu seçime katılmak istememesi Kurun Gazetesi tarafından da değerlendirilmiştir. Değerlendirmeyi yapan kişi gazetenin imtiyaz sahibi Asım Us'tur. Kurun Gazetesi hakkında bilgi verirken Atatürk'ün Asım Us takma adıyla Kurun Gazetesi'nde yazılar yazdığından bahsetmiştik. Fakat Atatürk'ün söz konusu yazıları 23-27 Ocak 1937 tarihleri arasındadır. Netice itibariyle bahsedilecek makalenin yazarı, gazetenin imtiyaz sahibi Asım Us'tur.

Asım Us'un aktardıklarına göre Suriye intihabatının İskenderun Sancağı bölgesine ait olan neticesi şimdiden anlaşılmıştır: Halkın yüzde doksanı reye iştirak etmemiş ve ancak yüzde ondan ibaret bir azlık sandık başına gitmiştir. İntihabata iştirak eden bu yüzde on da bir kısım Ermenilerle Araplardan ibarettir. İki yüz elli binden fazla büyük Türk kütlesi, Aleviler de beraber olduğu halde, süngülü jandarmaların tazyikine rağmen rey vermemekte 15 ısrar etmiştir. [173]

İntihabatın bu neticesi Sancak Türklerinin mukadderatını zorla Suriye birliğine katmak ve o birlik içinde bu Türk kütlesini eritmek ve yoketmektir.[174]

Esasen İskenderun ve Antakya havalisinde hususi damgası altında teşkil edilen idare şekli on üç yıldan beri buradaki Türk varlığını her gün biraz daha ziyade tehlike uçurumlarına doğru sürüklemektedir. Bundan dolayı halk ardı arası kesilmez surette şikâyet edip durmaktadır.. Bu defa milli varlıklarını muhafaza edebilmek için Suriye intihabatına iştirak etmek istemeyenlere karşı reva görülen merhamet sizce tazyikler ve zülumlar ise zavallı Sancak Türkleri aleyhinde ne büyük bir tehlike hazırlandığını pek açık göstermiştir.[175]

Üç yüz bin kişiye yakın Türkün kadınlar ve erkekleri, gençleri ve ihtiyarları hep birden bir kaç günlük zahirelerini alarak evlerine kapanmaları, bu suretle, yurtlarını Suriye birliğine zorla sokmak teşebbüsünü protesto etmeleri sebepsiz değildir. Zira geçen on üç yıl içinde bütün bu insanlar medeniyet âlemini nefretten titretecek derecede maddi ve manevi işkenceler görmüştür. Franklen Buyyon muahedesi İskenlerun ve Antakya'da resmi dili Türkçe olarak kabul ettiği halde ilk mekteplerde bile dersler Arapça'ya çevrilmiştir. Mahkemeler de halk hiç bilmedikleri Arapça ile muhakeme edilmiştir ve edilmektedir. Vergiler insafsızca arttırılmıştır. Meselâ umumi harp içinde iki yüz elli lira verilen araziden bugün beş yüz elli, altı yüz lira alınmaktadır. Bazı kimseler tarlalarından aldıkları bütün hasatı ile vergi borçlarını

[173] Kurun, *Sancaktaki Türklerin mukadderatı tehlikede*, 19 İkinciteşrin 1936, No: 6776, s.1-2
[174] *A.g.m.*, s.1
[175] *A.g.m.*, s.2

kapatamamaktadır. Bu suretle bütün sancak Türkleri sahibi oldukları araziyi kaybetmektedir. Türklerin elinden çıkan topraklar hep Ermenilere geçmektedir.[176]

Geçen bu on üç yıllık tecrübe şimdi bu havaliye verilmek istenilen yeni idaredeki tehlikenin şeklini ve ehemmiyetini gösterdiği içindir ki hemen bütün Sancak sekenesi her türlü tazyiklere göğüs gererek intihabata iştirak etmemişlerdir.[177]

Hatay meselesi devam ederken Fransızların girişimleri de devam etmektedir. 1936 yılında Fransızların yapmak istedikleri seçime bölge halkı Türk devletinin davasını savunarak katılmayı reddetmiştir. Başta Aleviler seçimi protesto etmiş, aralarından birkaç kişinin tevkif edilmesi sonucunda Fransız hükümet konağına ellerindeki taş ve sopalarla hücum etmişlerdir. Bu hücum sonunda da tutuklu bulunan arkadaşlarını kurtararak götürmüşlerdir.[178] Ermeniler ise Türk davasını gütme konusunda ikiye ayrılmışlar Türk davasını savunan Hınçaklarla Taşnaklar arasında arbede yaşanmış, Taşnaklardan birkaçının yaralanmasıyla sonuçlanan olay sonrasında Ermeni bölgesinden de seçime kimse iştirak etmemiştir.[179] Taşnaklara karşı Hnçakların Türk devleti yanlısı tutumu kayda değer bir durumdur. Bir başka gazetenin değerlendirmesi ile bu konu, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer detaylı bir şekilde yer alacaktır.

Cumhuriyet Gazetesi'nin 1936 yılına ait Ermenilerle ilgili son haberi yine Hatay meselesi üzerinedir. Fakat bu kez Türkiye'deki Ermenilerin Hatay meselesi üzerine görüşlerine yer verilmiş, hem dini hemde sosyal Ermeni kanaat önderleri, Hatay Ermenilerinin Türk davasını savunmadaki tutumlarını takdir etmişlerdir. Başta Ermeni Patriki Mesrop Naroyan olmak üzere Ermeni Patrikhanesi Meclisi Cismani İdare Heyeti Reisi Bedros Horasancı ve Ermeni Cemaati Umumi Meclisi Reisi Dr. Andre Vahram'ın değerlendirmeleri şu şekildedir:

"Patrik bu hareketi takdir ederim diyor

<<- Tarihte Türk ve Ermeniler hakikaten bir ırk ve bir millet halinde yaşamışlardır. Çok teessüf olunur ki İmparatorluğun sonlarına doğru mütekabil bazı hatalar bu iki kardeş ırkı anlaşamamazlığa sevketemiştir. Hepimiz için mesud bir feyiz ve inkişaf devri açan Cumhuriyetimizin teessüsünden sonra, bu anlaşamamazlık tamamen zail olmuş ve iki kardeş gene tarihi beraberliğine kavuşmuştur. Bu bahtiyar Cumhuriyet devri başladıktan sonra, sade Türkiye dahilindeki Ermenilerin değil, yurd haricindeki Ermenilerin de bizim gibi düşünüp gene bizim gibi duygularla mütehassis oldukları kanaatindeyim. Binaenaleyh Antakyadaki Ermenilerin oradaki Türk kardeşlerile müşterek düşünmelerini, müşterek hareket etmelerini, müşterek hedefe yürümelerini

[176] *A.g.m.*, s.2
[177] *A.g.m.*, s.2
[178] Cumhuriyet, *Antakya Halkının Yüzde 95'i İntihabata İştirak Etmedi*, 11 İkinciteşrin 1936, No: 4497, s.1
[179] *A.g.m.*, s.8

tabii addeder ve Ermeni âleminin en büyük dini reisi sifatile bu hareketi takdir eylerim. Antakyadaki Ermenilerin bu dürüst, makul ve namuskâr hareketleri Türkiyedeki Ermenileri de memnun ettiğine hiç güphem m yoktur. Esasen dini akidelerimiz de bilhassa aynı toprakta yastyan bu insanlar arasında tam kardeşlik münasebatının teessüsünü emretmektedir. Gerek Ermenilerin ve gerek benim en samimi hislerimize tercüman olan bu sözlerimin muhterem «Cumhuriyet gazetesi vasıtasile ilânına fırsat bulmuş olmak benim için bir bahtiyarlıktır.>>

Cismani Meclisi Reisi ne diyor?

Ermeni Patrikhanesi Meclisi Cismani idare heyeti reisi Bedros Horasanci şu beyanatta bulunmuştur:

<<- Hayatının uzun bir kısmını Türklerle birlikte ve Türk devleti hizmetinde geçirmiş bir adam sifatile söylemeliyim ki en büyük gayem, aynı yurdun çocukları olan iki kardeş ırkı his ve fikir birliğinde azami inkişaf etmiş ve kuvvetlenmiş bir kütle halinde görmektir. Cumhuriyet idaresi bunların hemen hepsini bize idrak ettirdi. Bugün Türkiyede Türk ve Ermeni diye bir aynlık yoktur. Bu hakikati görmek istemiyenler vaziyete kasten göz yumanlardır. Dışarıda bulunan Ermenilerin ekseriyeti bunu görüyorlar ve Türk vatanındaki bu birliğe bir taraftan gıpta ederken diğer taraftan kendileri de bulunduklan yerlerde aynı birliği tesise bütün gayretlerile çalışıyorlar. Antakyadaki Türk - Ermeni tesanüdü bunun en parlak misalidir. Oradaki Ermenilerin Türklerle birlik ve beraberliklerini takdir ve tasvip ile karşıladığımızı söylemeğe lüzum bile görmem. Tarihi ve an'anevi Türk-Ermeni kardeşliği yalnız Türkiye'de değil heryerde ve bütün kudreile ilelebet yaşıyacaktır. >>

Dr. Andre Vahramın sözleri

Ermeni Cemaati Umumi Meclisi reisi doktor Andre Vahram şu sözleri söyle miştir:

<<– Her şeyden evvel şunu söylemeliyim ki ben cemaat işlerine Atatürk devrinin feyizli başlangıcı ile beraber karışmış bir vatandaşım. Bu ilk vazifede ilk şerefli işimiz Lozan zaferinden dönen İsmet İnönünü arkadaşım Horasancı ile beraber Çatalcada karşılıyarak tebrik ve tazimlerimizi sunmak olmuştur. O devri takib eden hergün gayemizde mütemadi inkişaflar temin eden kardeş mesailerile tecelli etmiştir. Biz artık ne azlık, ne de çokluk. Biz ekalliyet filân bilmeyiz. Biz Türküz ve yalnız bunu bilir bununla iftihar ederiz. Mekteblerimiz Kültür Bakanlığının programına göre, tedrisat yapan birer Türk müessesesidir. İnkılabin bahşettiği bu birlik ve beraberlik ayrılıksız ve farksız Türk vatandaşı yetiştirmeyi temin etmiştir. Hiç bir ecnebi tesir veya hudud haricinde çıkan herhangi bir hadise bunu bozamaz, bunun en büyük misalini Antakyadaki Ermenilerin bizim kendi davamız olan Türk davasında Türklerle beraber çalışmaları göstermiştir. Biz Antakya Ermenilerinin bu mes'ud tezahürüne hiç şaşmadık: çünkü bundan daha tabii bir şey olamazdı. Sadece memnuniyet ve iftihar duyduk. Çünkü Ermenilerin vatandaşlık hislerini göstermekte, Türk kardeşlerinden geri kalmadıklarını anlamıştık. Antakya, İskenderun Türk davasının kazanılması Ermenilerin de haklarını kazanmalan demektir.>>"[180]

[180] Cumhuriyet, *Patrikhane Antakyadaki Ermenileri takdir ediyor*, 21 İkinciteşrin 1936, No: 4500, 1-6

2.7.1. **2.7.2.**

Kaynak: Cumhuriyet, 21 İkinciteşrin 1936, No:4500, s.1-6

Hatay'da, Fransa'nın gerçekleştirmek istediği fakat bölge halkının katılmak istemediği 30 Kasım 1936 seçimlerinde, Fransa'nın desteklediği militanlar bölge halkına, özellikle Türklere karşı sert müdahaleler göstermiş, bu durum Kurun Gazetesi'ne de yansımıştır. Kurun Gazetesi'nin konu hakkındaki uzun değerlendirmesine ve aynı olayı tekrar aktarmaya gerek yoktur. Gazete, Taşnaklardan oluşan ve Fransızlar tarafından tertip edilen kuvvetlerin sandık başına gelmek istemeyenlere bir takım tazyiklerde bulunduğunu yazmaktadır. Bu duruma karşı çıkan Türk avukatlarınınsa tevkif edildiği bildirilmektedir.[181] Burada da Ermeniler aracılığıyla Türklere baskı yapıldığını anlatan yazıda Ermenilere karşı umumi bir söylem geliştirilmemiştir. Hatta gazetenin bu saldırılara karşı tek eleştirisi bölgede emperyalist gayeyle hareket eden Fransa'ya karşı olmuştur.

Hatay'da Türklere karşı gerçekleştirilen baskılar ve bölgedeki Ermenilerin, hatta Arapların Fransızlarca Türklere karşı kışkırtılması neredeyse Hatay'ın istiklaline kavuşmasına kadar devam etmiştir. Fransızların bölgeye asker sevk etmesinin yanında yine Türklerin Hatay'ın bağımsızlığına yönelik nümayişler yapması sonucu Fransızlar bölgedeki Ermenilere ve Araplara, Türklere karşı kullanmaları amacıyla silah dağıtmıştır. Kurun Gazetesi'nin aktardıklarına göre daha öncede dağıtılan silahlar bu kez Türklere karşı kullanılması için

[181] Kurun, *Sancakta Feci Şekilde Bir İntihap Yapıldı*, 2 İlkkanun 1936, No: 6789, s.1-2

Arap, Ermeni ve Kürtlere dağıtılmakta, Fransızlar'da bölgeye yeniden askeri birlikler sevk etmektedir.[182]

Fransızların verdiği destekle birlikte Taşnak Ermenileri Hatay'da bulunan Türk abidesine kurşun atma cüretini göstermişlerdir. Taşnaklar gerek mahalli hükümet, gerekse Fransız kışkırtmaları sonucunda bu tarz bir eylemde bulunmuş, bu hareketteki amaçlarında da Türkleri tahrik edip yeni hadiseler çıkarma amacı gütmüşlerdir. Bunun karşısında ise Hatay'daki Türkler yapılan bu davranışı tarafsız makamlara şikayet etmişlerdir.[183]

Fransızlar Hatay'da Türk nüfuzunu kırmak adına adeta her yolu denemişlerdir. Bölge halkından olan Alevi, Rum, Ermeni ve Arapları bir araya getirerek bir toplantı düzenleyen Fransızlar, bundan sonra yapılacak olan seçimlerde Türkler arasında tefrika yaratmak için "Müslüman Partisi" adında bir parti kurma girişiminde bulunmuşlardır. Fransızların, Suriyelilerin, Arapların, Alevilerin, Rumların ve Ermenilerin önde gelenleri İskenderun'a yakın Soğukoluk'ta bir araya gelmişlerdir. Bu toplantıda güdülen gaye, Türklere karşı müşterek bir cephe teşkil etmek, Türkler arasında fitne çıkarmak ve icap eden hilelere başvurarak yapılacak intihabatta ekseriyeti temin etmek ve sonra da Suriye camiasına iltihak kararı vermektir. Bu maksatla ilk iş olarak sahte mebuslar ile Türkleri birbirine düşürmek için bir Müslüman partisi kurmuşlardır.[184]

Fransızların Hatay'da kendi emelleri için sergiledikleri ve aynı zamanda Türk milletine düşmanlık güden çalışmaları devam etmektedir. Bu çalışmalarda da yine Ermenileri kullanmaya devam etmektedirler. Kandemir imzalı bir habere göre Hatay'da Musa Dağı'nın eteklerinde Fransızların organizesiyle Eylül ayının 15'i Türklerden kurtuluş günü ilan edilmiş ve bu gün bir milli bayram arasında bölgedeki Ermeniler ve Fransızlar arasında coşkuyla kutlanmıştır. Türklere hakaret içerikli nutuklarında atıldığı bu merasimlerin tasviri, Kandemir imzalı yazarın da yorumlarıyla şu şekilde aktarılmaktadır:

"Musadağı... Bayat bir isim. Fakat yazık ki bugün gene yeni, taptaze bir mevzu...

Bilmiyordum; meğer bu dağbaşı bir entrika, desise ve iftira kaynağı olduğu günden, yani Umumi Harb sonunun ilk 15 eylül günündenberi her yıl aynı günde Fransızlarla Ermeni komitacılarının elele vererek (Türkten kurtuluş) bayramını büyük askeri ve dini merasimle tes'id ettikleri bir kābe imiş!..

Evet, düne kadar bilmiyordum, fakat artık gördüm.

[182] Kurun, *Araplara ve Ermenilere silah dağıtılıyor*, 7 İkincikanun 1937, No: 6822, s. 1-2
[183] Cumhuriyet, *Taşnak Ermenilerinin Bir Küstahlığı*, 18 İkincikanun 1937, No: 4556, s.1-4
[184] Cumhuriyet, *Hatayda yeni bir fesad hareketi*, 22 Temmuz 1937, No: 4738, s.1

O gün Suriyenin birçok taraflarından, işlerini güçlerini bırakmış Ermeniler Hataya akın ettiler. Bu kadınlı erkekli kafileler Antakyada birer lahza dinlendikten sonra soluğu otuz beş kilometre ötedeki, Musadağının ilk köyü Bilyas'ta aldılar.

Orada zaten müthiş bir kalabalik vardı, asker, Ermeni papazlan, Taşnak. Hınçak rüesası, sonra... ellerinde Ermeni bayraklarile mektebliler köyün methalinde saf kurmuşlardı.

Bunlar kimi bekliyorlardı?

Kimi bekliyebilirlerdi ki?

Çok geçmedi. Yamaçlardan kıvrıla kıvrıla uzanan yoldan, önünde büyük bir Fransız bayrağı dalgalanan bir otomobil belirdi. Gözler hep o tarafa çevrildi. Otomobil nefesi tükenmiş gibi, geldi kalabalığın önünde durdu ve..

Ve içinden Fransanın yeni Hatay delegesi M. Roger Carreau ile maiyeti çıktı.

Ermeni bayrakları havalandı, sallandi, ortalığı bir alkış kapladı.

M. Roger Garreau iyi, çok iyi bir iş yaptığına kani olan insanlar gibi şendi. Öne düştü, kadınli erkekli karmakaşık kalabalık arkasına takıldı ve yola revan oldular.

Atlar, eşekler, katırlar... herşey hazırdı.

Kabe(!) ye çıkan yol, üç saat sürecekti.

İşte böylece Musadağı yollan mahgeri bir kalabalıkla doldu. Yaşlı bir Ermeni anlatıyordu:

<<- Bilmem neden eski delege M. Durieux geçen sene bu merasime iştirak etmemişti ve biz, bu sene de bu işi kendi kendimize yapacağımız zannederken birden yeni delegenin geleceğini duyarak sevindik. Demek ki...>>

Onu fazla dinlemedim. Omuzlarında testilerile pınar başından inen Ermeni kızları var.

- Neden siz de gitmediniz?

- Evlerde kimsecikler kalmadı, herkes gitti, biz de bekçi kaldık..

Dağ yollarına bakıyorum, tozu dumana katarak yeşil yamaçlara tırmananların sessiz ve mütevekkil gidişlerinde bir mana arıyorum. Sonra bütün bu manasızlığın ortasında yolcusunu bekliyen otomobile dönüyorum ve kendi kendime söyleniyorum: <Bütün bu kin ve gayz deşen eski husumet amelesi bu mübarek Hatay topraklarında son kozlarını oynıyabilirler. Fakat onların başında Fransanın mümessili ne arıyor?»

Bir başka Ermeni anlatıyor:

- Umumî Harbin o fena günlerinde Osmanlı kit'aları tarafından sarıldığımız zaman işte gene böyle bu yollara dökülmüş ve şu tepenin ardındakı noktada mutad şekilde, açıklardaki Fransız zırhlılarına işaretler vermiştik. Bu işaretler üzerine yaklaşan Fransız filosu hepimizi alarak Türklerden kurtarmıştı.

O zamanki çarpışmalarda ölenlerimizin mezarları yukandadır. Şimdi bu mukaddes mezarlar ziyaret edilecek, orada âyin yapılacak ve böylece büyük Musadağı kurtuluş günü tes'id edilecektir.

Sessizce onu dinlemekte devam ediyorum:

- Kurtulduktan sonra kadınlanmızı, çocuklarımızı bırakmış, biz bütün erkekler Fransız ordusuna gönüllü girmiştik. Harb sonu Fransız ordusunun önünde İskenderun ve Antakyaya ilk girenler de bizlerdik..>>

Musadağında dualar edildi, nutuklar söylendi, alkışlar tutuldu ve merasim akşama kadar sürdü.

Ve delege M. Roger Garreau kahramanlar (!) ın mezarlan başında üç beş tatlı söz söyliyerek büyük bayramı (!) kutluladı.

Her işi bitince düşündüm ki, Fransiz delegesinin bu hususta bize de birkaç söz söylemesi elzerndir. Ona:

- Ekselans, dedim, bu merasime niçin iştirak ettiniz? Bunun bilhassa Hataylılar ve umumiyetle Türk efkarı umumiyesi üzerinde - hiç de arzu etmiyeceğinizden emin olmak istediğimiz - çok fena tesirler yapacağını düşünmediniz mi?

- Nasıl? Nasıl.. diye yerinden oynadı, bu basit hareketimden bir mana mı çıkarıyorsunuz?

- Neden, niçin olursa olsun bir kalabalığın, Türklerden kurtuluş bayramı diye yaptığı bir gürültünün başında hele bugün Fransanın mümessilini görmek bizim için basit sayılabilecek bir hareket değildir.

- Çok rica ederim, işi izam etmeyiniz. Pekâlâ bilirsiniz ki Harbi Umumi den sonra milletler bu gibi işlerde büyük bir müsamahaya ve geniş düşünüşe sahib olduklarını gösterdiler ve gösterip duruyorlar.

- Ekselans.. Hataydaki unsurların - maalesef ve hiç de bizim günahımız olmadan - birbirlerine yan baktıklan ve birbirlerinin kanını döktükleri bir günde onların bu nazarlarını birbirlerine karşı sevgi ile beslemek ve onları elele vermek vazifesile mükellef olan sizin, fakat her şeyin fevkinde Türkiyenin dostu Fransanın mümessili olan sizin Türk lere karşı husumet hislerini bağırmak için bir dağ başında toplanmış olan gayrimesul ve karmakarışık bir kafilenin başında bulunmanıza ne müsamahanın, ne geniş görüşün tahammülü vardır.

Delege M. Garreau biraz şaşırmış ve sinirlenmiş görünüyordu:

- Cidden müteessirim, dedi, hakikaten müteessirim ki nihayet samimi bir jestten ibaret olan bu hareketime böyle bir mana veriyorsunuz. Eğer Musadağında bize karşı evet bizzat bize, Fransızlara karşı harbetmiş Almanların mezarları bulunsaydı, ben o gün oraya gider ve kendi ailemle bu ölülerin toprağına bir çelenk koyardım.

- Ekselâns. Onu biz de yaparız. Çanakkaledeki İngiliz ve Fransız mezarlarını hatırlayınız. Ancak Musadağında yatanlar..

Samimi bir hareketle sözümü kesti..

- Söyliyeceğinizi anlıyorum. Fakat tekrar rica ediyorum ki bu hareketimde bahsettiğiniz manayı aramayınız ve Türklere, şahsan büyük bir sempati ile merbut olduğum Türklere de söyleyiniz ki, Musadağına giderken, asla onlan en küçük şekilde bile olsa rencide edecek bir harekette bulunmadığıma kani olarak gittim.

Delegenin ricasını yerine getirdim ve Hataylı Türklere onun sözlerini söyledim. Dinlediler, dinlediler:

- Ne olursa olsun, yeni delegeden bunu beklemezdik dediler.

Bilmem, ana vatandaki yurddaşlarım bu işe ne derler?"[185]

[185] Cumhuriyet, *Musadağında <<Türkten kurtuluş>> bayramı!*, 23 Eylül 1937, No: 4800, s.7

Fransızlar Hatay'da emellerine ulaşmak için her türlü yolu mübah gördükleri gibi, kendi davalarını kabul ettirme konusunda fiili adımlar atmaya da başlamışlar, Ermenileri bu konuda silahlandırıp Türklere karşı kullanmaya kadar ileri gitmişlerdir. Yine Fransızların Antakya Roksil sinemasında düzenledikleri bir toplantı da Fransız Yüksek Komiserinin Hatay Temsilcisi Garreau, "Bizimle beraber olunuz. Size uzatılan dost eli sıkınız. Bizimle müştereken çalışmakla Türklere karşı durabilirsiniz. İcap ederse size silah da verilebilir."[186] demiştir.

Fransa, Taşnak ile olan işbirliğine ivme kazandırmak istemiş ve kırk kişilik bir eşkiya grubunun iki kamyonla birlikte Beyrut'tan Halep'e geçmesini sağlamıştır. Cumhuriyet Gazetesi'nin T. Uzer isimli muharririnin bu harekete yönelik değerlendirmesi de kamyonla Halebe sevk edilen bu eşkıyaların Hatay'a sevkolunacakları şeklindedir.[187]

T. Uzer aktardıklarına göre, vaktiyle Ermeni eşkiya çetelerinde reislik ve umumi harpte Ermeni alaylarında zabitlik yapmış olan kırk kişilik bir Taşnak grubunun iki kamyonla Beyrut'tan Halep'e gönderildiği ve bunları müteakiben Hataya sevkolunacakları aynı zamanda Ermeni Taşnak komitesinin gizli bir içtima yaptığı ve bazı kararlar ittihaz ettiği dünya matbuatına akseden yeni ve acı haberlerdendir. Taşnak komitalarının bu düşünce ile yeniden faaliyete geçtiğini kabul etmekle beraber bunların Beyrut'tan Halep'e, Halep'ten Hatay'a ne gibi bir maksatla, hangi kuvvet tarafından tahrik edildiğini ve yapılan toplantıda kimlerin ne yolda ve niçin müsaid bulunduklarını anlamak da çokta zor değildir.[188]

T. Uzer'in Taşnakların tarihinden de bahsetmiş, Taşnak komitası Vanda, Erzurumda şarkta ve memleketin her tarafında Ermeni milletini siyasi ve Avrupai müjdelerle ifal ederek 1311 ihtilâlinden itibaren Türk milletine, Türk hayatiyetine suikast düşüncesinden bir an geri kalmadığını hatırlatmıştır. Sözlerine devam eden Uzer, Harbi Umumi'nin en hatırnaz günlerinde ve çetin safhalarında Taşnak komitası mensupları, Ermeni zabitleri, Ermeni efradı düşman tarafına kaçarak memlekete ve millete karşı en büyük ihaneti ve casusluğu yaptığını, Harbi Umumi arifesinde Erzurum meb'usu Pastırmaciyan, Van meb'uslan Vremyan, Papazyan ve bu komitaya mensub Ishan, Aram ve emsali Taşnak rüesası Ermeniler arasında tabur, alay, fırka, teşkilatı yapmaya ve bunları silahlandırmaya kalkıştığını. harp ilân edilip silah patlayınca Van şehrinin Hacboğan mevkii ve mahallesi adeta müstahkem mevki imiş gibi

[186] Cumhuriyet, *Hatayda dönen fırıldaklar*, 15 Birincikanun 1937, No: 4881, s.1
[187] Cumhuriyet, *Taşnaklar Hatayda*, 7 İkincikanun 1938, No:4904, s.5
[188] *A.g.m.*, s.5

orada bulunan kıt'alarımızı, masum Türk milletini arkadan vurduklarını, Van'ın tıpkı çetin bir muharebe cephesi olduğunu anlatmıştır.[189]

Mütareke dönemi Taşnak faaliyetlerinden de bahseden yazar, Roma'nın, Berlin'in geniş asfalt caddelerinde Türk kanı döktüklerini dile getirmiştir. Taşnak, Hınçak, Ramguvar komiteleri, yaptıkları her ihtilalde Türk milletinin uluvvü cenabile karşılaşmışlarken nankörlüğü, hayata kastı, kendileri için, bir mefkure telákki eden bu caniler, gene kendilerini öldürmek için Türk ışığı etrafında dönen bir pervane gibi muttasil ateşe sokulmak ve girmek hareketinden fariğ olmamışlardır.[190]

Buradan yola çıkarak yazar geçmişteki Taşnak faailiyetlerinin benzerlerini Hatay'da da tekrarlanabileceğinin altını çizmektedir. Son olarak dünya basınını takip edeceğini ve Taşnaklarla ilgili gelişmeleri aktaracağını eklemiştir.[191]

Hatay meselesi ile ilgili Türkiye'nin birlik ve beraberlik mesajları sonuç vermeye başlamış, Hatay Ermenileri'de Türkler lehine genel bir tavır baş göstermeye başlamıştır. Türkler aleyhine tavır takınan Ermeniler ise Hatay'dan göç etmeye kararı almışlardır. Ortaya çıkan bu tablonun ardından Fransızlar, Avrupa'da çıkacak olan II. Dünya Savaşı'nın çanlarının çalmaya başlamasının da etkisiyle Türkiye ile anlaşma yoluna gitmeye karar vermişler, Ermenileri ikna etme girişiminde bulunan Fransızlar, Fransa'nın Hatay delegesi Miralay Kole'nin önderliğinde, Ermeni murahhası Rahib Hat ve Türk konsolosu ile birlikte belediye binasında Ermenilere telkinlerde bulunmuşlardır. Yapılan toplantıda söz alan Türk konsolosunun Ermenilere kısa bir nutukta bulunmuş, Ermenilere olan hitabında, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin fevkalede memnun bulunduklarını, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin din ve devlet işlerini birbirinden tamamiyle ayırdığını ve Ermenilerin dini inançları açısından ikinci sınıf vatandaş olmayacaklarını, bütün Türk vatandaşlarının medeni kanun gereğince hukuk önünde eşit olduğunu, Türklerle Ermenilerin kardeş olduğunu, bunu başta Ankara'da bulunan Ermeni münevverlerinden Agop Martayan'ın tarihi hakikatlerle kamuoyuna arz ettiğini vurgulamıştır.[192]

Tüm gayretlerin ardından Hatay'daki durum yavaş yavaş şekillenmeye başladı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti gayesine ulaşma konusunda daha somut ve olumlu adımlar atmaya başladı. 3 Temmuz 1938'de Türk-Fransız askerî anlaşması imzalandı. Bu anlaşma Sancak'ın güvenliğinin sağlanması için alınacak tedbirleri düzenlemekteydi. Ayrıca Sancak'a

[189] *A.g.m.*, s.5
[190] *A.g.m.*, s.5
[191] *A.g.m.*, s.5
[192] Cumhuriyet, *Sancakta Türk-Ermeni tesanüdü*, 25 Haziran 1938, No: 5070, s.1-7

girecek Türk kuvvetleri konusunda ek bir anlaşma imzalanacağı belirilmekteydi. Buna göre Sancak'taki Türk ve Fransız kuvvetleri eşit sayıda olacak gerektiği takdirde tarafların ortak kararıyla bu sayı arttırılabilecekti. Ayrıca bu anlaşma ile Sancak'a üçüncü bir devlet tarafından gelebilecek saldırı halinde bu duruma karşı alınacak tedbirler de düzenlenmekteydi. Bu anlaşma manda yönetimi süresince yürürlükte kalacaktı. Anlaşmaya ekli 32 maddelik ek protokolde de Sancak'a girecek Türk ve Fransız kuvvetlerinin miktarı, Sancak güvenliği ile ilgili Türk kuvvetlerinin Fransızlarla işbirliği yapacağı, Bir albay komutasında Payas ve Hassa üzerinden Sancak'a girecek olan Türk kuvvetlerinin İskenderun, Baylan, Kırıkhan ve Antakya'da konuşlanacağı belirtilmekteydi.[193]

2.8. Türklerle Ermenilerin Birbirlerine Yönelik Bakış Açısı

Çalışmanın konusunu kapsayan yıllar içerisinde Türk basınında gerek Türklerin Ermenilere, gerekse Ermenilerin Türklere olan bakış açısını doğrudan yansıtan haberler bulunmaktadır. Siyasi, sosyal, askeri gibi farklı konularda olmasına rağmen Türklerle Ermenilerin ilişkilerinin ne boyutta olduğunu ortaya koyan bu haberler, olayın mahiyetine, içinde bulunulan zamana, şahsiyetlerin dünya görüşlerine göre farklılıklar göstermektedir. Elbette iki milletin birbirine bakış açısı hakkında fikir veren bu yazıların Türk basınında çıkan haberler nezdinde olduğu ve devletin basın üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

İkdam Gazetesi'ne ait 1924 yılındaki haber Ermeni komitecileri hakkında bilgi vermekte, Bulgaristan'da faaliyete başlayan komitelerin Türkiye için ne gibi zararlı faaliyetlerde bulunacaklarının altı çizilmektedir. Bunların yanı sıra geçmişte Ermenilerle olan tarihi misallere de yer verilen yazıda Ermenilerin İngilizlerle ve Ruslarla olan işbirliklerinden ve Türk milletine olan menfi çalışmalarından bahsedilmiştir. Bunların ardından içinde bulunduğu zamana atıfta bulunan yazı Ermenilerin Sovyet Hükümeti ile anlaştıklarını Romanya ve Bulgaristan'da vücuda getirdikleri teşkilata Yunanistan'dan bir kısım Çerkezleri de aralarına kattıklarını aktarmaktadır. Aktarılanlara göre kurulan bu teşkilata mensup suikast şebekesinden bir kısım Ermeni Türkiye'ye girmeye çalışmış, fakat İstanbul polisince hudut dışına çıkarılmıştır. İstanbul polisince yakalanamayanlar ise Türkiye'de dikiş tutturamayacaklarını anlayıp tekrar yurt dışına kaçmışlardır. [194]

[193] http://*www.atam.gov.tr*/dergi/sayi-62/belgeler-isiginda-bagimsiz-hatay-devletinin-kurulusu-ve-turkiye, (28 Mayıs 2018)
[194] İkdam, *Ermeni Komitecileri Faaliyete Başladılar*, 16 Kanun-ı evvel 1924, No: 9951, s.1

Haberin en dikkat çekici kısmı ise bu teşkilata mensup Ermenilerin adeta biyolojik savaş tekniklerini uyguladığı iddiasıdır. Komiteye mensup bir grup Ermeni İstanbul'a veba mikrobu ve kolera mikobu getirerek sulara katmak ve insanları zehirlemek istemişlerdir. Fakat İkdam Gazetesi bu bilginin doğruluğu konusunda kesin bilgiye ulaşamadıklarını söylemiş, şüpheli bir yaklaşım göstermişlerdir.[195]

Haberin geneline bakıldığında ise Ermenilere karşı menfi bir dil kullanılmıştır. Komiteciler çok fazla belirtilmeyerek Ermeniler hakkında genellemeler yapılmıştır. Özellikle ilerleyen yıllarda çalışmada görülecek olan Ermeni algısı göz önünde bulundurulursa bu bakış açısının mahiyetini menfi olarak değerlendirmek mümkündür.[196]

1925 yılına gelindiğinde ise daha çarpıcı bir haber göze çarpmaktadır. Fransa'daki Ermenilerden ve Fransa'daki Ermenilerin mesleki eğilimlerinden bahseden haberin değerlendirmeleri oldukça dikkat çekicidir. Habere göre Fransa'ya göç eden Ermeniler, Fransa'nın Lyon şehrinde sanayi sektörüne atılmış ve bu sektörde her geçen gün ilerlemektedirler. İşçi olarak girdikleri fabrikalarda tecrübe kazanan Ermeniler, günde on saat gibi bir süreyle de çalıştıklarından hem sanayi sektöründeki sayılarını arttırmışlar hem de servet sahibi olmuşlardır. Yazının verdiği bu bilgilerin ardından yaptığı değerlendirmeler dikkat çekicidir. Haberde adeta Fransa'ya konu ile ilgili bir çağrı yapılmakta, Ermenilerin sanayi sektöründe bu ölçüde istihdam edilmesinin ve bu sektörde büyük ölçüde ilerlemelerinin, Türkiye'nin çıkarlarına ters düştüğü belirtilmektedir. Fransa hükümetine ve devletine arka arkaya memleketlerini seviyorlarsa Ermenilere sanayi sanatını öğretmemeleri gerektiği tavsiye edilmektedir. [197]

Fransa'ya yapılan bu çağrı Türkiye'den giden Ermenilere, en azından bir kısım Türk basınının bakış açısını yansıtmaktadır. Hakaret boyutunda bir yaklaşım olmasa da Ermenilere karşı hasmane tutumun net bir şekilde görüldüğü ender haberlerden biri olarak görülmektedir.[198]

1930 yılı Şubat ayına ait bir başka haber ise bir gezi yazısı niteliğindedir. Musa isminde (yazdığı yazının altına bu notu düşmüş) bir şahıs Bursa şehrini Ramazan ayında ziyaret etmiş ve halkın eğlence anlayışıyla Bursa'nın eğlence yerlerinden bahsetmiştir. Kaleme aldığı uzun yazının bir bölümün de çeşitli eğlence yerlerinden bahseden yazar, bölgede çok sevilen

[195] *A.g.m.*, s.1
[196] *A.g.m.*, s.1
[197] İkdam, *Fransa'da Ermeniler*, 5 Kanun-ı sani 1925, No: 9971, s.1
[198] *A.g.m.*, s.1

Ermeni şarkıcının olduğu bir eğlence yerinden de bahsetmekte ve onu şu şekilde tanımlamaktadır:

"Bursa'da (Şişli'nin Liya dö Pöti'si), (İzmir'in dildadesi) namını taşıyan Ermeni bozması bir şantöz var. Bu şantöz her gittiği yerde kendine perestişkar temin ediyormuş. Galiba onun için gerdanında (1000) liralık bir (koliye) bulunduruyordu. Her şarkıda bir tuvalet değiştiren bu Ermeni kırması, adeta, zamanın (Madam Miloviç'i) kesilmiş..."[199]

Musa isimli yazarın Ermeni şarkıcıdan bahsederken çokta sevecen bir tutum içinde değildir. Nitekim "Ermeni bozması" ve "Ermeni kırması" gibi sıfatlar kullanması Ermenilere karşı olumsuz bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ermeni şarkıcının taktığı kolyeye ve sürekli kıyafet değiştiriyor olmasına kinayeli bir biçimde yaklaşan yazar bu durumdan rahatsız olduğunu da açıkça dile getirmektedir. Musa isimli yazarın tutumu ve yazının Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanmış olması, gazetenin Ermeni düşmanlığı yaptığını göstermez. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere Cumhuriyet Gazetesi'nde Ermenilere karşı katı bir tutum söz konusu değildir. Fakat gazetenin Ermenilere karşı korumacı bir tutum içinde olmadığı da görülmektedir. Musa isimli yazarın Ermeni şarkıcıya alaycı ve kinayeli yaklaşımları buna en iyi örnektir.

Bir sonraki haber ise Ermenilerin bakış açısını, fakat Türk basını aracılığıyla bakış açısını yansıtmaktadır. İstanbul'da çıkan bir Ermeni mecmuasında, Ermeni bir kadın tarafından yazılan bir makalenin haberi söz konusudur. Haberin alt başlığı "Bir Ermeni muharriresinin kadınlığımız hakkında dikkate şayan makalesi" şeklinde duyrulmuştur. Cumhuriyet Gazetesi, Ermeni mecmuasının bu yazısına yer vererek, azınlık gözünden Türk kadınının refahını gözler önüne sermiş ve aynı zamanda bu değerlendirmelerin azınlık eliyle yapılması dolayısıyla dış dünyaya da azınlıkların ne derece memnun olduklarını göstermiştir. Haberde kadınlara seçme ve seçilme hakkının da verildiğinden bahsedilmektedir. Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı 1934 yılında, yani haberden 4 yıl sonra verilmiş olsa da, haberde kastedilen seçme ve seçilme hakkı, yine kadınlara 3 Nisan 1930 yılında verilen belediye seçimlerindeki seçme ve seçilme hakkıdır.

HayGin isimli Ermeni mecmuasının kadın muharriri Hayganuş Mark, Türk kadınları hakkında müspet yorumlarda bulunmuştur. Türk kadınlarının uzun bir esaretten sonra harem hayatından ve kafes ardından kurtulduğundan bahseden yazar, Türk kadınının serbest ve hür olarak toplumdaki yerini aldığını, asri olarak benliğine kavuştuğunu, cemiyette mevkiler

[199] Cumhuriyet, *Bursa'da Ramazan geceleri tiyatrolarda nasıl geçiriliyor*, 18 Şubat 1930, No: 2078, s.6

aldıklarını söylemiştir. Ayrıca yazara göre Türk kadını, tüm bu haklarını Gazi Mustafa Kemal'e borçludur ve Gazi'nin sayesinde Türk kadını bu hakları zahmetsiz ve mücadelesiz bir şekilde elde etmiştir. Son günlerde kendilerine verilen seçme ve seçilme hakkı da Türkiye için yeni bir devre girildiğinin göstergesidir. [200]

Ağrı İsyanı'nın şiddetinin artması ve Türk kamuoyunda isyancılara yönelik karşı propagandalara girişilmesi Ermenilere olan bakış açısında da değişikliğe sebep olmuştur. Gazetelerde Ermeni evlerinde araştırmalar yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Ağrı İsyanı'nın Taşnak ve Hoybun Cemiyeti tarafından organize edilmesi ve bu cemiyetin içinde Ermenilerin de önemli bir rol oynaması nedeniyle Ermeniler ile ilgili böyle bir araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur. "Bakırköy'ünde taharriyat yapıldı" şeklindeki alt başlıklı kısa yazıda, "Zabıta evvelki akşam bazı şüpheli evlerde taharriyat yapmıştır. Aranılan evler Ermeni evleridir."[201] şeklinde ibareler bulunmaktadır. Aranılan evlerin Ermeni evleri olması, devletin Ermenilere karşı şüphesini gözler önüne sermekte, geçmişte olduğu gibi Ermeni azınlığının isyanlara katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Ağrı İsyanı'nın devam etmesi ve Türk kamuoyunda isyancılara karşı cephe alınması etkisini giderek hissettirmekte ve özellikle şahsi yazılar da Ermenilere karşı bakış açıları direkt yansıtılmaktadır. Yusuf Mazhar ismli bir yazarın değerlendirmelerinin yer aldığı uzun yazıda Ağrı İsyanı'nı tertip eden ve uygulayan Kürtler ile Ermeniler ele alınmıştır. Ermenilerden bir kaç cümle ile bahsedilmiştir. Yazının hemen hemen hepsi Kürtlerden bahsetmekte ve Kürtler için sert bir üslup kullanılmaktadır. Ağrı bölgesine geldikten sonra sürdürdükleri aşiret düzeni ile bölgede nüfuz kazandıkları ileri sürülen Kürtlerin bölgeye zarar verdikleri iddia edilmekte ve yazının genel kanısında da Ağrı İsyanı'nda rol oynadıklarından söz edilmektedir. Yazının Kürtlerden örnekler vererek Ermenilerden bahsettiği bölüm şu şekildedir:

"Kürtler buralarda da kalmamışlar... Yavaş yavaş daha Şimale, Kafkasya'ya da sokulmuşlardır. Gürcüstan hududunda, Ardahan'ın otlaklarında, hatta yalnız Çam geçidinde bile bunları aynı vahşi hissiyatla, kaba ahlakla aynı cemiyet teşkilatile görmekteyiz - bunlar tıpkı Ermeni'leri andıran içtimai bir seciye gösteriyorlar... Şu farkla ki Ermeniler medinelere Kürtler dağlara köklenmektedirler.

[200] Cumhuriyet, *Asri Türk kadını ve cemiyette rolü*, 6 Nisan 1930, No: 2125, s.3
[201] Cumhuriyet, *Şark hududumuzdaki vaziyete bir nazar*, 10 Temmuz 1930, No: 2217, s.4

Bunlar ayrıkotu gibi sardıkları toprakta intişar eder fakat bastıkları yere zarar verir mahluklardır. Bir çok yere sirayet eder gibi sonradan yerleşmiş ve asli ahalisini -aşiret teşkilatındaki kuvvet sayesinde- körletmişlerdir."[202]

Görüldüğü üzere gazetenin Kürtler hakkındaki sözleri oldukça serttir. 19 Temmuz 1930 tarihinden bir gün önceki, yine Yusuf Mazhar isimli yazarın yazısında Kürtler hakkında benzer değerlendirmeler yapılmakta yer yer daha sert sözlere yer verilmektedir. "Bunlar asırlardan beri ırkımızın başına bela kesilmişlerdir", "dessas ve bedii hislerden medeni temayüllerden tamamile yoksundurlar"[203] şeklinde değerlendirmeler mevcuttur. Özellikle 19 Temmuz tarihli haberde Kürtlerden yergi ile söz edilmesi ve sonunda Kürtlerin karakter olarak Ermenilerden bir farkının olmadığının söylenmesi Ermenilere de aynı gözle bakıldığını göstermektedir.

1930 yılının Eylül ayındaki kısa haberde ise yine Ermenilerden bahsedilmekte ve Türkiye'nin güney sınırı ile ilgili meselelerinde izlediği metodlar hakkında bilgi verilmektedir. "Urfa'da intişar etmekte olan (Milli gazete) Urfa ve hudut üzerindeki milis teşkilatımızın cenuptaki Ermeniler üzerinde çok derin bir teessür hasıl ettiğini yazıyor."[204] şeklindeki haberden anlaşılacağı üzere 1930'lu yıllarda güneyde devlete bağlı milis bir kuvvet bulunmaktadır. Böyle bir milis gücünün varlığı kuşkusuz ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bölgede gayrinizami harp tarzında mücadele veren terör unsurlarının bulunduğunu göz önünde bulundurursak devletin de kendi milis gücünü oluşturması son derece gereklidir. Çünkü bölgede eşkıya şeklinde tertiplenen ve gayrinizami harp taktiklerini uygulayan terör unsurlarına konvansiyonel savaş taktikleriyle karşılık vermek uygun değildir. Devlet de haberden anlaşılacağı üzere bunun farkında olduğundan bölgedeki milis güçlere karşı kendi milis güçlerini oluşturmuş ve asimetrik savaşın gerekliliklerinden birini sağlamıştır. Haberin devamında yer alan, Ermenilerin bu durumdan rahatsız olduğu bilgisi ise dikkate değerdir. Devlete bağlı bir milis gücünün varlığından Ermenilerin rahatsız olmasının iki nedeni olabilir. Birincisi bölgede yaşayan Ermenilerin direk devlete bağlı milis güçlerle mücadele içinde olmasıdır. İkincisi bölgede yaşayan Ermenilerin, yine bölgedeki terör gruplarına destek vermesi veyahut en azından sempati duymasıdır.

12 Ağustos 1932 tarihli bir sonraki haber ise Ermeni komitelerinin Türklüğe karşı olan hasmane tutumlarının boyutlarını gözler önüne sermektedir. Sadece siyasi, askeri, iktisadi alanlarda değil, sosyal alanlarda da Türklerin aleyhinde çalışan Ermeni komiteleri Türk

[202] Cumhuriyet, *Ararat Eteklerinde*, 19 Temmuz 1930, No: 2226, s.3
[203] Cumhuriyet, *Ararat Eteklerinde*, 18 Temmuz 1930, No:2225, s.3
[204] Cumhuriyet, *Ermeni'ler müteessir imişler?*, 10 Temmuz 1930, No:2275, s.2

düşmanlığı konusunda her türlü zahmete katlanmaktadır. Fransa'nın Deauville (Dovil) şehrinde düzenlenen güzellik yarışması sonucunda dünya güzeli olan Keriman Halis ile ilgili haber ve Ermeni komitelerinin tutumları "Hainlerin propagandaları" başlığıyla yayınlanmıştır. Habere göre Keriman Halis'in dünya güzeli seçilmesinin ardından özellikle Türkiye Cumhuriyeti'ne düşmanlık faaliyetlerinden ödün vermeyen Taşnaklar, Türk güzeline karşı aleyhte propagandalara girişmişlerdir. Keriman Halis'in dünya güzeli seçildiği Belçika'nın başkenti Brüksel'de Türkler'e karşı propaganda yürüten Taşnaklar, Ermenilere katliam yapıldığına yönelik filmler göstererek Keriman Halis'in birinciliğine gölge düşürmek istemişlerdir. Brüksel'deki Türk talebeleri ise bu duruma gerekli makamlara müracaat ederek tepki göstermişler, filmin kaldırılmasını istemişlerdir. [205]

Türkiye'de yaşayan Ermeni vatandaşlar devlete olan bağlılıklarını çalışmanın öncesinde yer alan ve sonrasında da yer alacak haberlerde de görüldüğü üzere her zaman göstermişlerdir. Bunun en somut örneği ise 1935 yılında Ermenilerin gerçekleştirdiği büyük çaptaki nümayiştir. 21 Ekim 1935 yılında Çerkez Ethem'in planladığı düşünülen Atatürk'e suikast girişimi, 25 teröristten 5'inin yakalanmasıyla önlenmiştir. Tüm yurtta bu girişim lanetlenmiş, bu girişime yönelik protesto gösterilerinin belki en büyüğü Ermeni azınlıkları tarafından gerçekleştirilmiştir. Ermeni azınlığın, 25 Ekim 1935 yılında Cumhuriyet Gazetesi'ne yansıyan tepkileri şu şekildedir:

"Atatürk bütün zaferlerinde ve inkılablarında olduğu gibi, şahsi şahsi sevgisinde de muhali mümkün kıldı. Bir zamanlar Türk büyükleri için belki kinden başka his taşımayan azlıklar, bugün Ulu Önderin şahsı hakkında öz Türkler kadar sevgi duyuyorlar, ona bağlılık gösteriyorlar ve onun üzerine titriyorlar. Bu vakıa; sınırları içinde ekalliyet bulunan memleketlerin tarihinde görülmiyen bir fevkaledelik olduğu gibi Türk ekmeğile Türk yurdunda yetişip te bugün o milletin yardımcısına el uzatmak alçaklığını gösterenler için de - eğer bir hayvan kadar olsun iz'an varsa kabiliyetleri varsa- hiyanetlerinin ölçüsüz derecesi hakkında bir misal teşkil eder. Türkün nurunu karartmağa yeltenen kara yaradılışlılar o beşeri güneşin dünya mukadderatı fevkinde olduğundan haberdar bulunmıyabilirler. Haşarattan hilkat ve cemiyet işlerine dair bilgi beklenemez. En basit bir mahluk sevki tabiisine bari malik olsalardı, onun etrafında on altı milyon Türkün yıkılmaz bir kale çevirdiğini ve on altı milyon irade kuvvetinin onun kudretile birleşip cihanın kudretine göğüs gerdiğini bilirler ve dünyanın en alçak cinayetine koşmazlardı.

On altı milyon Türk, dedik. Bunun en parlak misalini dün Ermeni vatandaşlarımız verdiler. Dün kilisede <<Allahım, Atatürkümüzü sen koru!>> diye edilen dua; Türkün en büyük oğluna el uzatılmaz, uzatılırsa kahredilir, sesine katılan taze ve kuvvetli bir sesti.

[205] Cumhuriyet, *Hainlerin propaganları*, 12 Ağustos 1932, No: 2963, s.6

Dün sabah Galatadaki Ermeni kilisesinde büyük bir tören yapılmıştır. Kilisenin kapısı Atatürkün çiçeklerle süslenmiş büyük bir portresi ve bayraklarla süslenmiş bulunuyordu. Saat tam 10 da patrik kaymakamı piskopos Kevork Aslanyan büyük törenlere mahsus ruhani elbisesile ve büyük bir alayla kiliseye girmiştir. Alaya Getronagan lisesinin kız ve erkek talebelerile muallimleri, diğer semtlerden gelen Ermeni mekteb talebeleri ve Ermeni ileri gelenleri iştirak etmiştir. Törende Cumhuriyet Halk Partisi Beyoğlu Galata şubeleri mümessilleri, Çocukları Esirgeme kurumu başkanı, Kızılhilal Kurumu şaknaı hazır bulunmuşlardır.

Alay dualarla kiliseye girdikten sonra, Patrik kaymakamı Piskopos Aslanyan, türkçe olarak şu vaazı vermiştir:

<<Aziz yurddaşlar,

Ulu Tanrı bize güneş kadar parlak, dünya kadar ulu bir varlık emanet etmiştir ki onun adını bütün dünya biliyor, bütün kainat seviyor, bizi yükselten o kutlu varlık bütün Türklüğün göz bebeği Kamal Atatürktür ki bizi yükselten, karanlıktan ışığa, derin uçurumdan yüce aydınlığa çıkararak bize yepyeni ve tertemiz bir öz yurd yaratmak kudretini gösterdi.

Halbuki kahpe düşman, Türklüğün canevine kasdetmekten daha doymamış. O kara ifrit, kanlı tırnaklarile yeniden milletin bağrını delmek ve deşmek istiyerek, Ulu Cumhur Başkanımıza karşı menfur cinayetini başa çıkarmıya yeltendi. Fakat adaletin demir pençesi birdenbire tepesine inerek, onu ezdi, yok etti. Var olsun milletimiz! Var olsun Cumhur hükümetimiz!

Ey aziz Yurddaşlar, Tanrının bu nimetini hiçbir zaman unutmıyalım ve içten gelen en derin duygularımızı ve en samimi dualarımızı ona sunarak, hamdü sena edelim!>>

Büyük bir sükut içerisinde dinlenen bu vaızdan sonra, kilisede bulunanları evvela kendisinin okuduğu şu türkçe duayı tekrar etmeğe davet etmiştir.

<<Ey Ulu Tanrı! Sen, en aziz yaratığın olan Ulu Önderimiz Atatürkü, Türk milletinin yüzü hürmetine ilahi ellerinle daima himaye ve siyanet eyle! Bütün beşeriyetin ışık aldığı o parlak güneşe uzanacak menfur elleri kır, mahveyle! Onun emsalsiz varlığına kem gözle bakan kahpe düşmanları lanetle kahreyle! Onun eşsiz dehasının doğurduğu binbir yaratıcı inkılabları yoketmiye savaşan alçakları, hainleri yerle yeksan eyle! Türklüğe şeref ver bütün beşeriyete fazilet nümunesi olan o çok yüksek Dahiye tükenmez mutluluklar, sağlıklar ve yücelikler bahşeyle! Amin.>>

Dini tören bittikten sonra, alay kilise avlusuna çıkmış, orada iki kurban kesilmiş ve yeniden Atatürke uzun ömürler dileyen dualar okunmuştur.

Cismani Meclisinin telgrafı

Diğer taraftan Ermeni Cismani meclisi de dün akşam Cumhur Başkanımıza şu telgrafı göndermiştir:

<<Ulu Önderimiz Cumhur Başkanı! Senin mukaddes mevcudiyetine karşı uzanmak istiyen hain elleri tel'in etmek ve yüksek şahsiyetinize bağlılığını göstermek için bugün tekmil İstanbul halkının yaptığı tezahüratla

birleşerek bütün Türk Ermenileri dahi can ve gönülden haykırmaktadırlar: Kahrolsun hainler ve varolsun Büyük Kurtarıcımız pek sevgili Atatürk!>>

Önümüzdeki pazar günü de İstanbuldaki bütün Ermeni kiliselerinde ayrıca dini törenler yapılacaktır."[206]

2.8.1. Ermeni kilisesi önünde yapılan duaların ardından kurban kesilirken.

Kaynak: Cumhuriyet, 25 Birinciteşrin 1935, No: 4112,

"Ermeni Devrimci Federasyonu" olarak bilinen Ruslar tarafından kurulan ve Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkmasında da büyük rol oynamış, 1800'lerin sonlarından itibaren Türk Devleti'ne terör saldırıları düzenleyen Taşnak terör örgütü[207] Cumhuriyet Gazetesi'ne de yansımıştır. Örgütün amacı, örgütlenmesi yapısı, faaliyetleri, potansiyelleri ve liderlik yapan kimselerinden bahsedilmiştir.

Cumhuriyet Gazetesi Taşnaklara geniş yer ayırmıştır. Ermenilere ait olan bu komitenin en kuvvetli faaliyet sahası Suriye topraklarındadır. Gayesi bir kelime ile Türk devletini yıkmak ve büyük Ermenistanı teşkil etmektir. Hakiki bir tethiş teşekkülüdür. Cumhuriyet emniyeti umumiyesinin arşivelerinde saklı olan vesikalara nazaran bütün Ermeniler bu teşekküle dahil değildir. Hatta çokları bu teşekküle cebri bir surette iştirak

[206] Cumhuriyet, *Memleketin her yerinde büyük ve heyecanlı mitingler devam ediyor*, 25 Birinciteşrin 1935, No: 4112, s.1-6
[207] *Taşnak-Hoybun*, T.O. Matbaası, Ankara, 1931, s.5

ettirilmektedir. Garosason namında birisi komitenin icra kuvvetini teşkil eder. Kürtce, Ermenice, Rusça, bilen ve 40 yaşlarında tahmin edilen bu şahıs cesur, muhakemesi kit, delişmen bir adamdır. Komiteye muavenetten istinkâf eden her Ermeni bu Garosasonun kurşununa ergeç muhatab olacağını bilir. Onun içindir ki cemiyete yardım eden Ermenilerin ekserisi bu yardım hayatlan muhafazasına yaparlar. [208]

Taşnak cemiyeti bir ihtilâl, bir bomba, bir anarşist teşekkülüdür. Bütün gayesi Türkiyeye matuftur. Tasnak komitesinin kanaati şudur: Türkiye eğer basında kurtarıcı ve toplayıcı bir adam olmazsa dünyanın en zayıf bir ülkesidir. Türk milleti ancak ferdlerin önderliğiyle yürüyebilir. Binaenaleyh Türkiyeyi zayıf bir hale koymak için başları ortadan kaldırmak álzımdır. Su hale nazaran Atatürk, İsmet İnönü, Tevfik Rüştü Aras, Maraşal Fevzi ortadan kalkmalıdır. Bu öyle bir karardır ki komitenin Heraç Papazyan, Toros Basmacıyan ve iki gözünü bir bomba imalathanesindeki infilâkta kaybeden Artin Topciyan gibi bütün liderleri tarafından ittifakla kabul edilmiştir.[209]

Cumhuriyet Gazetesi'ne göre 24 Ekim Perşembe günü öğleden sonra saat 18 de Halepte Basmacıyanın evindeki Taşnak içtimaı çok mühimdir. Cumhuriyet emniyeti umumiyesinin dosyasında mahfuz bulunan bu ictima zabıtnamesine göre verilen karar şudur: «Bugün Çerkeslerin muvaffak olamadığı bu işi Ermeniler başarmalıdır. Atatürkün şahsı adeta yanaşılmaz bir kale mahiyetinden bugün çıkmıştır. Ona da suikast imkanının vücudu bu son teşebbüsle tahakkuk etmiştir. Bu teşebbüsün akim kalmasi bunun ademi imkanını isbat etmez belki teşebbüsteki tertibatın noksanliğına veya vasıtaların ihanetine delalet eyler. Bu içtima nihayetinde üç komisyon teşekkül etmiştir. Komisyonun birisi Ecnebi devletleri suikast işi ile Ermenilerin katiyyen alâkası olmadığı hakkında ikna etmek, ikinci komisyonun vazifesi Türkiye matbuatini suikast davası hakkında takib ederek bu işten alınacak ibretleri tesbit etmek. Üçüncü komisyonun vazifesi ise suikastin ikaı için lâzımgelen hazırlıkları yapmaktır. Bu komisyonlara aynlan eşhasın isimleri birer birer mahfuzdur.[210]

Gazetenin bir diğer iddiasına göre 1931 senesi eylül aynda bu komiteye dahil olan bazı Ermeniler Türk Cumhur başkanının hayatına suikast yapmağa memur edilmişler ve Beruttan İstanbula hareket etmişlerdir. Bunlardan Herant Canikyan adında biri artık kurtulamayacağım diyerek intihar etmiştir.[211]

---

[208] Cumhuriyet, *Taşnak komitesinin gayesi, 8 Şubat 1936*, No: 4216, s.7
[209] *A.g.m.*, s.7
[210] *A.g.m.*, s7
[211] *A.g.m.*, s.7

Gazetenin aktardıkları arasında en mühim konu haberde bahsedilen tüm Ermenilerin bu örgüte hizmet etmediği, emniyetçe yapılan çalışmalar doğrultusunda birçok Ermeni'nin örgüte yardım etme konusunda zor kullanılarak mecbur bırakıldığı konusudur. Çalışmanın öncesinde görüldüğü gibi, özellikle Türkiye Ermenilerinin tutumları göz önüne alındığında bu saptamanın doğru olduğu ve hem basında hem de devlet nezdinde bu ayrımın dikkatle yapılarak terör faaliyeti içinde olan Ermenilerle, Ermeni vatandaşlarının bir tutulmadığı görülmektedir.

Hem siyasi erkçe en çok desteklenen basın organlarından biri oluşu, hem de Türk kamuyonun nabzını yansıtıcı niteliğiyle Cumhuriyet Gazetesi'nin dönemin Ermeni algısı üzerindeki etkisi oldukça büyüktür. Cumhuriyet Gazetesi kurucusu ve imtiyaz sahibi Yunus Nadi'nin gazetede 31 Ekim 1936 tarihinde yazdığı Ermenilerle ilgili yazı Türk basını ve iktidarının Ermenilere bakış açısını en iyi şekilde özetlemektedir.

Hatay Meselesi'ni de ilgilendiren yazısında Yunus Nadi, Hatay'da Türklerle birlikte hareket eden Hatay Ermenileri'ni övmekte ve onların bu davranışı sonrasında daha önceden kendini Türkiye'den ayrılmak zorunda hissetmiş olan Ermeniler'e serzenişte bulunmaktadır. Ardından yazısında Marsilya'da yaşayan ve daha önce Türkiye'den ayrılmış bir Ermeni'nin röportajına yer veren Yunus Nadi'nin Türk ve Ermeni milletlerinin dostluğuna yönelik sözler söylemiş misaller vermiştir. Marsilya'da yaşayan Ermeni ailenin söyledikleri ise şu şekildedir:

"Mal ve mülk namına habbe istemeyiz, ah bir memlekete (yani Türkiyeye) dönebilsek! Olmıyacak şey olduğunu bilmiyor değiliz. Fakat onu böylece söylemek bile bizim için bir tesellidir." [212]

Sözlerine, Marsilya civarında Türk kültürü yaratan ve Fransada dahi ev dili olarak ana baba, çoluk çocuk hep Türkçe konuşan bu ailenin talihindeki derin hüzün ve hasreti sezmemek kabil midir? sorusuyla devam eden Yunus Nadi'ye göre memleketten uzaklaşmış olmak vaziyetinde memlekete bu kadar aşkla bağlılığın hakikaten kalbe dokunan ileri derecelerini gördüğümüz bu Ermeni eski vatandaşlara yazık olmuştur.[213]

Daha önce Cumhuriyet Gazetesi'nde Türk Ermenileri İdare Heyeti Başkanı Bedros Horasancı'nın 1936 yılına ait açıklamalarına yer vermiş ve Bedros Horasancı'nın Hatay'daki Türk davasını destekleyici mahiyetteki açıklamalarını aktarmıştık. 1937 yılında ise Bedros Horasancı bu kez Kurun Gazetesi'ne açıklamalarda bulunmuş ve bir yıl sonra yaptığı

[212] Cumhuriyet, *Türkiyeden giden Rumlar ve Ermeniler*, 31 Birinciteşrin 1936, No: 4479, s.1-3
[213] *A.g.m.,* s.3

açıklamalarda Hatay'da Fransız emperyalizmine katkıda bulunan Ermenilere eleştirilerde bulunmuştur. Bedros Horasancı'nın tüm Türkiye Ermenileri adına Kurun Gazetesi'ne verdiği röportaj şu şekildedir:

"Türk ulusunun yüksek menfaalerine ve sanuşerefine uygun bir tarzda Sancak meselesinin halli için durendiş hükümetimizin azami sâyügayret sarfettiği önemli bir anda, mazinin acı derslerinden ve tecrübelerinden mütenebbih olmayıp mensup bulundukları ırkın varlığına dahi muzir olarak ecnebi memleketlerde ve ecnebi teşvikatına kapılan gayrimesul bazı Ermeni komitecileri tarafından son zamanlarda vukubulan melun neşriyat ve hareketlerinden dolayı çok müteessif ve kalben müteessiriz.

Mübeccel Türk cumhuriyetimiz devrinde kanunun çerçevesi dahilinde hür yaşıyan bütün Türk Ermenilerinin samimi duygularına ve salim dişüncelerine tercüman olarak ve malûmu ilâm kabilinden olmak üzere bir kere daha alenen ve yüksek sesle beyan ederiz ki: Medeni milletlere imtisal örneği teşkil edecek adalet, serbestlik ve müsavilik memleketimizde hüküm sürmekte bulunduğu gibi şerefli cumhuriyetimizin dört bir tarafrefli cumhuriyetimizin dört bir tarafa saçtığı feyzü bereketten bilâtefrik cins ve mezhep müstefit olmaktayız; binaenaleyh ülkemiz haricindeki taşıdıkları Ermeni ismine dahi lâyık olmıyan kemiyetçe ve keyfiyetçe ehemmiyetsiz sözü geçen bazı kimselerin hezeyanları, düşüncesiz ve fena hareketlerini nefretle reddeder ve onlara lânet okuruz.

Pek samimi, yürekten kopup sağlam bir düşünceye dayanan yukarıki beyanatımızın, yurttaşlık, Türklüğe bağlılık ve cumhuriyetimize sadakat ve sevgi saikalarından doğmuş olmakla beraber güneş kadar aşikâr olan hakikatin, manevi körleri aydınlatmağa ve bilvesile ona yani hakikate yararlık göstermeğe ayrıca hadim olacağına eminim."[214]

Tarihi altüst eden ve onu yeni şekillerde düzelten hâdiselerden az çok uzaklaşmış olduğumuz içindir ki vaziyeti daha serinkanlılıkla mütalea edebiliyoruz diyen Yunus Nadi çıplak hakikati, onlar ve biz, hepimiz sonsuz bir hüzün ve elemle alık alık temaşa ediyoruz demektedir. Çalışmanın konusunu özetler mahiyetteki bu örnek, Ermeniler hakkında oldukça müspet bir portre çizmektedir. Ermenilerle birlikte aynı toprakların insanı olduğumuzun vurgusu yapılan yazıda araya mesafeler girse bile kültürel bağların kopmadığı anlatılmakta Türkiye'den göç eden Ermenilerle yaşanan ayrılık kötü bir hatıra olarak anılmaktadır.

Türkiye Ermenilerinin, Türk davasını gütmeyen Fransa mandası için çalışan Hatay Ermenilerine olan serzenişleri bununla da sınırlı değildir. Ermeni Patriği Mesrop Naroyan, Dr. Andre Vahram ve Bedros Horasancı'nın yanı sıra, Türkiye Ermenileri adına Ermeni düşünürlerden bir heyet oluşturularak Cumhuriyet Gazetesi'ni ziyaret etmiş ve açıklamalarda bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra Patrik Kaymakamı Kevork Aslanyan'da Hatay'da Türk davasını savunan açıklamalarda bulunmuş, ayrıca Hatay'da Fransız mandaterliğini savunan Taşnak Ermenilerini de eleştirmiştir. Diğer bir çarpıcı tepki de İstanbul'da çıkarılan Ermeni

[214] Kurun, Türk *Ermenileri Hatay'da yabancı teşvikine karışan bazı Ermenilere lanet okuyorlar*, 21 İkincikanun 1937, No: 6837, s.1-2

Jamanak Gazetesi'nden gelmiştir. Çalışmanın ilk bölümlerinde de görüldüğü üzere seyrek de olsa muhalif tutumlarda bulunan Jamanak Gazetesi, Taşnakların faaliyetlerini reddedip, Hatay'da Türk politikasına yönelik neşriyatta bulunmuştur. Hem Ermeni düşünürlerin açıklamaları, hem Kevork Aslanyan'ın tepkisi, hem de Jamanak Gazetesi'nin tepkisi sırasıyla şu şekildedir:

"<<- Taşnakların zehirli propagandası hakkında gazetenizin yazdığı yazılar tamamile haklıdır. Ermeniliği bugünkü hale getiren bu meş'um teşkilat mazideki günahlarını unutturmağa çalışacak yerde, şimdi de Suriye'de muhacir hayatı yaşamalarına sebep olduğu zavallı Ermenilerin rahatlarını bozmağa uğraşmaktadır. Sizi temin ederiz ki Taşnakların en büyük düşmanı bizzat Ermenilerdir. Bunların başında da dünyanın hiçbir yerindeki Ermenilerin nail olmadığı mes'ud bir hayat geçirmekte olan Türkiye Ermenileri bulunmaktadır. Bu itibarla Türkiyedeki Ermeniler bütün milli davalarda tamamile Türk kardeşlerile aynı şekilde düşünmekte, aynı şekilde hareket etmektedirler. Bu hakikati kabul etmiyen Ermenilerin aramızda yeri yoktur. Bazı Ermeni gazetelerinin tahrifatı ve efkarı umumiyeyi yanlış yola sevk edici mahiyetteki neşriyatını şiddetle protesto ederiz. Hariçteki düşmanları teşvik eden bu gibi neşriyata nihayet vermek zamanı gelmiştir. Bu münasebetle muhterem <<Cumhuriyet>> ten bir ricamız vardır. Türkiye Ermenilerinden bahsederken <<Ermeni Ekalliyeti>> tabirini kullanmasın, Türkiyede azlık veya çokluk adile birşey tanımıyoruz. Başmuharririniz Yunus Nadinin dediği gibi Türk vatanında ırk ve din farkı olmaksızın bütün çevremizdeki insanların insanca bir kardeş hayatı yaşamalarını istiyoruz.>>

<<- Suriyeden geçerken beni ziyarete gelen Ermeniler, Taşnaklar müstesna olmak üzere, Sancak Ermenilerinin Türklerle teşriki mesai ettiklerini müjdeliyerek Suriyenin diğer taraflarındaki Ermenilerin de politikacılara alet olmak istemediklerini, kısmı azamı Adana civarından Suriyeye iltica ettikleri için vaktile Fransazlann Ermenileri nasıl yüzüstü bıraktıkklarını unutmadıklarını, bir daha ayni akıbete maruz kalmamağa çalıştıklarını ve yaldızlı vaidlere kapılmıyacaklarını söylediler. Bu itibarla Suriye Ermenilerinden bahsederken Taşnakları ayırmak lazımdır. Çünkü bizzat Ermenilik aleyhine çalışan bu adamları Ermeni addetmek caiz değildir. Suriyedeki Ermeniler arasında Türkiyeye karşı büyük bir sempati vardır ve Türkiyedeki Ermenilerin mes'ud hayatina gıpta ile bakıyorlar. Taşnaklar yüzünden sefalete düşen ve diyar diyar sürünen adamlann Taşnaklarla teşriki mesai etmelerine imkan yoktur.>>

<<- 30 senelik neşriyat hayatile Ermeni matbuatının duayeni bulunan gazetemiz daima memleket ve milletinin menfaatlerini müdafaa etmiştir. Gazetemiz Sancak meselesinde de derhal vazifesini ifa ederek Suriye Ermenilerini Taşnaklara karşı teyakkuza ve onların gizli maksadlarına alet olmamağa davet etti. Bu tavsiyemiz müspet netice verdi? Ve Sancaktaki Ermeniler Türk kardeşlerine ve Türk ana vatanına bağlı kaldılar. Bu hareket bilumum Ermeniler tarafından da takdir edildi. Her meselede olduğu gibi Sancak davasında da Taşnakların Ermeniler için bir bela kesildiklerini yazdık. Bütün Ermeniler artık tahammül edilmez bir hale gelen Taşnakların meşum faaliyetini nefretle reddetmektedir. Türk meslektaşlarımız Taşnakların Ermenilerle Türklerin başına bela kesildiklerini kaydetmekte haklıdırlar.>>"[215]

[215] Cumhuriyet, *İstanbul Ermenileri Taşnaklara ateş püskürüyor*, 20 İkincikanun 1937, No: 4558, s.1-5

Türk basınının Ermenilere olan bakış açısı, kuşkusuz Türk Devleti'nin de tutumunu yansıtmaktadır. Cumhuriyet Gazetesi başyazarı Yunus Nadi'nin 2 Haziran 1938 tarihli gazetedeki makalesi Atatürk dönemi Türk basınında Ermeni algısını özetleyen en önemli nüanslardan biridir. Yunus Nadi yazdığı yazıda Türklerle Ermenilerin tarihten bu yana birlikte yaşadıklarını ve iç içe olduklarını belirtmiştir. Fransa'nın bu birlikteliğe gem vuramayacağının altı çizilmiş, Atatürk'ün gerçekleştirdiği inkılaplar neticesinde Türklerle Ermeniler birbirlerine daha bağlı bir hale gelmiştir. Yunus Nadi'nin kaleme aldığı Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan makalesinde Fransız müstemlekeciliği Hatayda yerli veya mülteci birçok Ermeni'yi muhtelif ve zalimane tesir ve tazyiklerle Türk aleyhtarlığına sevketmeğe çalışırken hâlâ tarihin bu kanlı ve karanlik cehaletlerinden istifadeye uğraştığı anlatılmaktadır. Yunus Nadi'ye göre Atatürk, tarihin üzerinde duran toplu ve nafiz görüşü ile Ermenilerin esasen Türk aslından insanlar oldukları hakikatini çoktan ortaya koymuş ve tarihin bu geniş kavranışı şark milletleri arasında ezcümle Türklerle Ermenilerin de bilâkis yekdiğere yaklaşma, sevişme ve beraberce mesut yaşama zaruretlerini ortaya koymuştur. [216]

Yine Yunus Nadi'nin iddiasına göre Atatürkün bütün inkılaplarına ve bu meyanda tarihi doğru yola sokan ilmi arayış ve buluşlarına kayıtsız ve şartsız inanan Türkler bugün Ermenileri nerede olurlarsa olsunlar ve hangi şartlar içinde bulunurlarsa bulunsunlar müşterek tarih asıldaşlığı muhakkak güzide bir insan zümresi olarak kabul ediyorlar. Zaten bugün en şuurlu devri içinde yaşadığımız yakın milli tarihimiz dahi bize Türk ve Ermeni iki insan zümresi arasındaki yakınlığın binbir misalini vermiştir. Hemen aklımıza bugünkü Türk musikisinin hem bestekar, hem okuyucu üstatlarından olan Bimen geliyor. Anlayışta o ne derin milli nüfuz ve icrada o nekadar pürüzsüz surette candan tatlılıktır.[217]

Kültürel anlamda örneklerini ardı ardına sayan Yunus Nadi, Ermenilerin Türklük hayatile çok karakteristik benzeyiş gösterdiklerinin altını çizmiş, Türkçe yazarak Türkçe çalan Ermeni saz şairlerinin adetlerinin yüzlerce olduğunu söylemiştir. Ona göre, daha geçen yıl büyük Türk şairi Fuzuli hakkında beş ciltlik muazzam bir tetkik yazdığı günlerce gazete sütunlarında yazılıp durmuş olan rahip Terzibaşyanı unutmamak gerekir. Ayrıca Türk tiyatrosunda Güllü Agob, Türk operetinde Çuhacıyan bütün aktör ve aktrisleri ile mucittirler. Şark işçiliğinin en ince eserlerinde Ermeni sanatkârları, Türk sanatkârları ile elbirliği etmişlerdir. İki zümre arasında çok ince ve hassas bir ruh yakınlığı olmadan en güzel işlerde bu kadar müşterek muvaffakiyet temin olamaz. Bundan daha yirmi beş otuz yıl evveline gelinceye kadar Ermenice harflerle ve fakat Türk dili ile çıkan birden fazla gazete vardır.

[216] Cumhuriyet, *Tarih önünde Türkler ve Ermeniler*, 2 Haziran 1938, No: 5047, s.1-7
[217] *A.g.m.*, s.7

Demek ki Türkçe'yi Ermenice'den iyi konuşan ve hatta yalnız Türkçe konuşan Ermeniler vardır. Bütün bunlar Atatürk'ün tarihi buluşundaki büyük isabetin yaşıyan delilleridir.[218]

Yaşanan menfi olaylarada değinen Yunus Nadi, Ermenilerle Türkler arasında bilhassa bazı büyük devletlerin istismar maksadile teşvikleri neticesi bazı istenmeyen hadiselerin yaşandığını, fakat Atatürk'ün kurduğu yepyeni Türkiye'de bunların artık geride kaldığını, tarihi akrabalıklarını yeni keşfetmiş iki zümre olan Türklerle Ermenilerin, yekdiğere kardeş muhabbetleri ile hergün daha bağlı, el ele ve kol kola, müreffeh ve mesut bir şekilde yürüyüp gideceklerini vurgulamıştır.[219]

Yunus Nadi'nin konu ile ilgili son makalesinde Hatay'da yaşayan Rum, Ermeni ve Arap milletleriyle ilgili Türk idaresinin ve Türklerin kendilerine olan yakınlığından bahsedilerek, Hatay'da mahalli bir istiklalin kendileri için en doğrusu olacağı anlatılmıştır. Yunus Nadi, konu ile ilgili son makalesinde Ermenilere bir çağrıda bulunmuştur. Hatay'ın mahalli istiklaline kavuşmasından Ermenilerin zerre zarar görmeyeceğinin altını çizen Yunus Nadi, bilakis diğer unsurlarda dahil olmak üzere kazançlı çıkacaklarını anlatmıştır. Fakat dış güçlerin oyununa gelerek bir takım hatalar yaparlarsa acınacak duruma düşeceklerini de belirtmeden geçmemiştir. [220]

Yunus Nadi'nin bir diğer çağrısı ise savaş devresinden sonra Türkiye'den ayrılmış Ermenilerin yurda dönmeleri için hiç bir sebep olmadığını vurgulamasıdır. Geçmişte yaşananların geçmişte kaldığını, Türklerin bunları hatırlamak dahi istemediğini ve dış güçlerin oyununa karşı hazırlıklı olunduğunu, Ermenilerin'de buna kayıtsız kalmaması gerektiği anlatılmıştır.[221]

Her milleti içinde barındırabilecek yüce insanlık şiarını gözönünde tutan Cumhuriyet idaresinin Ermenilerle kardeşçe yaşamaya niyetli olduğunu üstüne basa basa belirtmektedir.[222]

Makale ile ilgili dikkat çeken bir diğer konu, diğer milletlere nazaran Ermenilere karşı daha samimi, içten ve yakınlık gösteren bir dil kullanılmış olmasıdır. Söz konusu hiç bir millet için kullanılmayan "Türklerle aynı asıldan oldukları tarihi hakikati" deyimi yalnızca Ermeniler için kullanılmakta, Türklerle Ermenilerin bir nevi aynı milletten olduğu vurgusu yapılmaktadır. En önemlisi de bu iddianın Atatürk tarafından ortaya koyulduğu söylenilmektedir. Türk basınının o dönemde Atatürk'e olan saygı ve sevgisinin titizliği de göz

[218] *A.g.m.*, s.7
[219] *A.g.m.*, s.7
[220] Cumhuriyet, *Klasik bir san'at: Unsurdan unsura tahrikat*, 18 Haziran 1938, No: 5063, s.1-7
[221] *A.g.m.*, s.7
[222] *A.g.m.*, s.7

önünde bulundurulduğun da Ermenilerin o dönemde Türk Devleti nezdindeki itibarlarının boyutunun çok yüksek olduğu açıkça görülmektedir.

BÖLÜM 3: 1923-1938 Yılları Arasında Basılan Ermeniler Hakkında Malumat İçeren Eserler

Atatürk döneminde, yani çalışmanın konusu içerisinde bulunan 1923-1938 yılları arasında basılan eserler kuşkusuz Ermeniler hakkında çeşitli fikirler beyan etmekte, bu nedenle de son derece önem arz etmektedir. Belirtilen dönemde basılan bu eserlerin Ermeniler hakkında verdiği malumatlar, değerlendirmeler ve bakış açıları dönemin Ermeni algısını çeşitlendiren ve daha net bir şekilde ortaya koyan unsurlar arasındadır. Bununla beraber eserleri neşreden şahsiyetlerin, hükümet politikalarına yakın isimler oluşu, eserlerde devletin Ermenilere olan bakış açısını yansıtma konusunda son derece ehemmiyetlidir.

1. Taşnak-Hoybun

Kuşkusuz devletin Ermenilere karşı olan bakış açısını anlamada en önemli eserdir. Eser, 1931 yılında Ağrı İsyanı'nın bitiminin hemen ardından basılmış, isyanın iç yüzünü, kimlerin isyanı körüklediğini ve kimlerin maşa olarak kullanıldığını anlatmıştır. Taşnak isminden de anlaşılacağı üzere Ermenilerin de içinde olduğu bu isyan hareketi hakkında Ermeniler hakkında çok sayıda malumat bulunmaktadır. Kitapta bu malumatlardan ilki Ermenilerin isyana katılması ve Kürtlerle beraber yıkıcı faaliyetlerde bulunmuş olmalarıdır. Kitabın ismi, yani Taşnak, Ermeni Devrimci Federasyonu anlamında, Hoybun ise Kürtçe "istiklal" anlamına gelmektedir. Ağrı İsyanını'nın organizesinde direk etkili olan örgütün ismi de bu iki kavramın birleşiminden meydana gelmiş, kitabın ismi de Taşnak-Hoybun olarak belirlenmiştir. Kitap, Ermeni ve Kürtlerden meydana getirilen şakiler hakkında tetkiklerde bulunduğu gibi, bu unsurlar hakkında malumatta vermektedir.

Kitabın girişinde yeni Türk Devletini uğraştıracak ve zayıf düşürecek bir takım etkenlerin, başkaca devletler tarafından arzulandığı belirtilmekte ve bunun için bu devletlerce uygun olarak görülmüş unsurların Kürtler ve Ermeniler olarak seçildiği belirtilmiştir. Kitapta ifade edildiği gibi Türkleri uğraştıracak yeni bir kurban lazımdır. Bu mahiyette emperyalist devletler üç kuvvet bulabilmişlerdir. Bunlar Ermeniler, Kürtler ve Türk hainleridir. Emperyalistler bu üç unsuru birleştirerek kuvvetli bir taciz aleti yapmak için senelerce uğraşmışlardır.[223]

Bu üç unsurun arasında kitap, hain planları hayata geçirme adına Ermenileri daha elverişli bir şekilde tasvir etmektedir. Kürtlere daha samimi bir anlayışla yaklaşan kitap, Türkiye'de Türk ile Kürt arasında yalnız bir kelime farkı olup tarih, din, adet ve kardeşlik

[223] Taşnak-Hoybun, T.O. Matbaası, Ankara, 1931, s.5

itibarıyla birini diğerinden ayırmanın güç olduğundan bahsetmiştir. Türk hainleri ise her yerde ve her vaziyette yine hain kalmış, bazen Ermenileri, bazen de ecnebileri ve eksiriye de yekdiğerlerini kandırıp dolandırarak bir işe yaramayacaklarını göstermiş olduklarından, bunlardan sarfınazar edilmiştir. Elde yalnız Ermeniler kalmaktadır. Bunlar filhakika Osmanlılığın son devrelerinde keskin bir siyaset baltası olmuşlardır. Makedonyalıları "Büyük Bulgaristan" Rumları "Büyük Yunanistan" oltasıyla avlayanlar, bunları da "Büyük Ermenistan" ağına düşürmüşlerdir. Büyük harbin darbeleriyle sersemlemiş bu unsurun karşısında tekrar aynı lokmayı tutmak, onların iştahını tekrar harekete geçirebilecektir.[224]

Aynı zamanda kitap tüm Ermenileri de aynı kategoride değerlendirmemektedir. Ermeniler zeki ve tecrübeli adamlar olduğunu söyleyen kitap zaman ve şeklin değişmiş olduğunu ve eski tasavvurun tahakkukuna imkan kalmadığından bahsetmektedir. Fakat daha önce sayısız gazete haberinde görüldüğü ve devlet adamlarının da diğer Ermenilerle bir tutmadığı Taşnaklar, "Büyük Ermenistan" gayesini ortaya ilk atanlar olarak bu yeni tahriklere derhal bir uyanışla cevap vermişlerdir. Ancak Ramkavar ve Hınçak gibi ağırbaşlı ve doğru düşünen diğer Ermeni fırkaları sergüzeşt siyasetinden ayrılmışlar, Ermenileri ezdirmek değil, çalıştırarak yükseltmek programını kabul ettirmişlerdir. Bunlar Ermenilerin ekseriyetini teşkil etmektedirler. Yine kitaba göre Taşnaklar yalnız başına Türkiye üzerine bir tesir yapacak kuvvette değildir. Ecnebi servisleri için yapacak tek bir çare vardı: Taşnaklarla Türkiye haricindeki Kürtleri birleştirmek ve bunun için de Büyük Harpte "Wilson Prensipleri" diye ortaya atılmış olan yıkıcı propagandadan istifade etmektir.[225]

Bu yeni örgütün iç yapısını tasvir eden kitap Türkiye'den kaçan ne oldukları belli olmayan birkaç serseriyi "Kürt mümessili" diye satın alarak "Müstakil Kürdistan" sakızını ağızlarına verdiklerini söylemektedir. Bombaları, suikastları ve hıyanetleriyle bütün cihanda korkunç bir nam bırakmış olan Taşnaklarla vatanlarına hıyanet ederek kaçmış olan birkaç Kürt'ün ecnebi yardımı, ecnebi parası ve ecnebi direktifleriyle toplanıp bir cemiyet yaptıklarını ve saf kabilelerin gözünü boyamak için Kürtçe "Hoybun" yani istiklal manasında kullanılmak üzere "benlik" diye bir ad taktıklarını anlatmaktadır. Belki de psikolojik bir etkide bulunmak isteyen kitabın ilginç bir değerlendirmesi de Kürtlerle Ermenilerin tabiat, ırk ve akide itibariyle hiçbir vakit birleşmeyecek olmalarıdır.[226]

[224] Taşnak-Hoybun, a.g.e, s.6
[225] Taşnak-Hoybun, a.g.e, s.7
[226] Taşnak-Hoybun, a.g.e, s.7

Tüm bu işlerin arkasında emperyalist devletlerin olduğundan da bahseden kitap Ermenilerle İngilizlerin iş birliği içinde olduğunu söylemektedir. Daha önceki Şeyh Said İsyanı'yla İngilizler Kürtlerin bir iş göremeyeceğini anlayınca, bunları Ermeni Taşnak komitasıyla birleştirmeyi düşünmüşlerdir. Ermeniler teşkilat, fen ve propaganda hususlarını temin edecek, Kürtler de bunların elinde bir alet olarak kullanılacaktır. Yapılan değerlendirmeye göre Ermeni davasını Kürtlerle kazanmak Taşnak siyasetine pek uygun gelmektedir. Olası bir 'Büyük Ermenistan'ın içinde kalacak olan Kürtler şimdiden ne kadar kırılır ve ne kadar zayıflarsa Ermeniler için o kadar faydalı olacaktır. Bir taşla birkaç kuş vuracaklarını anlayan Taşnaklar, İngiliz davetini büyük bir heyecanla kabul etmişlerdir.[227]

Tüm bunların yanı sıra kitapta Ermenilerle ilgili genel bir değerlendirmenin yapıldığı "Bize Göre Ermeniler" adlı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde sarfedilen cümleler, kitabın Ermeniler hakkındaki genel görüşünü ortaya koyduğu gibi, kitap devlet tarafından basılmış olduğundan Türk devletinin Ermeniler hakkındaki fikirlerini de açıkça göstermektedir. Bir bölümünü aynen yer vermenin faydalı olacağı Ermeniler hakkındaki görüş ve değerlendirmeler şu şekildedir:

"Pek yakın tarihler de gösterir ki Rus çarlığı tarafından ilk ermeni ihtilal komitası teşkil edilerek memleketimizde asayişsizlik ikaına başladıkları güne kadar ermeniler türkiyede en sakin, en müsterih ve en müreffeh bir vatandaş zümresi halinde idiler.

Çalışkan zeki ve müsteit bir millet olan bu vatandaşlar memleketin her tarafında yerli sanayi vücude getirmişler ve zengin olmuşlardı. Fakat Rus çarlığı herkesten ziyade bu milletin başına bela olmuş, bu sakin ve mesut adamları felakete sevketmiştir.

Türkiye ekalliyetleri içinde türk ahlakına, türk adetlerine ve türk sanayiine en çok uyabilmiş olanlar ermenilerdir. Şark vilayetlerimizde ermeni kadınları türkler gibi çarşaf giyerlerdi. İstanbulda bile daima türkçe konuşan ve ermenice bilmeyen aileler çoktur. Musikimizde, Edebiyatımızda ve tiyatro gibi güzel san'atlarımızda bir türk kadar ilerlemiş pek çok ermeni ustadları vardır. Mesela merhum Terzi-Başiyan efendinin türk şairi Fuzuli hakkında yazdığı iki muazzam ciltlik kitap türk edebiyyat tarihinde unutulmaz bir şah eserdir. Hayat mecmuası bir aralık bundan bahsetmiş ve zannedersem maarif vekaletimizce de tercüme ve neşrine karar verilmiştir. Lozan muahedesinden sonra akalliyetler hukukundan vaz geçerektürk vatandaşlariyle müsavi hukukta bulunmalarını en evvel isteyen layik idare sistemi kabul edenler Ermeni katolikleri olmuştur. Propaganda ve siyaset tesirinden uzak kalmış veya bu tesirlerin mahiyetini anlamış olan her ermeni türk idaresinden daha müsait, daha mesut ve daha şefkatli bir idare olmayacağını söyler. Aleyhimizde ecnebi siyasetlerinin bir aleti olarak çalışanlardan bahsederken bütün ermeni namı altındakilerden bahsettiğimize

[227] Taşnak-Hoybun, a.g.e, s.11-12

hükmetmemelidir. Hatta yine yukarıdaki izahatten anlaşıldığı bu hususta taşnakların bile hepsini aynı gözle muhakeme etmek doğru olmaz."[228]

2. Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyaseti

Yusuf Hikmet Bayur'a ait 1934 yılında basılmış olan kitapta Osm. İmp.'nun son yıllarındaki dış siyasete ışık tutulmuş, Lozan sonrası zuhur eden diplomatik hadiseler tetkik edilmiştir. Kuşkusuz bu süreçten bahseden kitap Ermenilere de değinerek Atatürk döneminde yazılmış bir kitabın Ermenilere olan bakış açısını da yansıtmaktadır.

İlk olarak "Harpten Evvelki Vaziyet" alt başlığıyla Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist politikalar güden devletlerin planları tasvir edilmiştir. Netice itibariyle konu hakkında ilerleyen satırlar sözü Ermenilere getirmekte Ermenilerin emperyalist politikalara alet edildiği vurgulanmaktadır. Emperyalistlerle Ermeniler arasında yapılan pazarlıklar sonucu Mersin, Yumurtalık ve İskenderun'a kadar yayılan bir Ermenistan tesisi düşünülüp, bölgedeki limanlar içinde kavga edildiği söylenmektedir. Fakat devamında Ermenilerin birşey elde edemediğinden bahsedilerek sebebebinin de Osmanlı toprakları üzerinde amaçları olan devletlerin anlaşmazlığına bağlanmıştır. Bununla beraber Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'nın devlet politikalarının değiştiğini kasteden Yusuf Hikmet Bayur, . "Evvela: Felakete sürüklenmiş olan Ermenilere hiçbir şey verilmiyor ve birtakım vesikalar Rusyanın bu fikre yanaşmak istememiş olduğuna delildir." demektedir.[229]

Kitabın ikinci bölümü olan "Mondros Mütareskesi ve Onu Takip Eden Devir" adlı bölümde mütareke anında Osmanlı İmparatorluğu'nun halini gözler önüne seren yazar, düşmanlarının Osmanlı'ya karşı besledikleri düşünceleri gözden geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nin maddeten takatsiz olduğunu vurgulamış daha da önemlisi ve kötüsü manevi durumunun da yerle bir olduğunu belirtmiştir. Bu bölümde yazar hala günümüzde Ermeni soykırımı şeklinde ki iddialara da yanıt vererek Ermeniler hakkında bir değerlendirme yapmıştır.

"Ermeni tehciri meselesi aynı rolü dışarıda oynayacaktır: Milletlerini, ona hiçbir hakiki menfaat temin etmeden aldattıkları millettaşlarını Kafkas cephesinde vuruşan Türk orduları arkasında ve daha gerilerinde isyan ettirmiş, Osmanlı ordusundan firar eden müsellah Ermeni askerleri ve teşkil ettikleri çetelerle Şark vilayetlerindeki Türklüğü imhaya kalkışmışlardır. Bu vaziyette alınması zaruri olan tedbirleri Osmanlı ricali almış idi. Fakat kendi günahlarını hiç kale almıyan o vakitki düşmanlarımız aralarında aktettikleri gizli muahedelerle Ermeniliği siyaseten boğmıya hazırlanırken sahte bir Ermeni hamiliği takınmış bize karşı müthiş

[228] Taşnak-Hoybun, a.g.e, s.72-73
[229] Yusuf Hikmet Bayur, Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyaseti, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934, s.11

bir propagandaya başlamış mukabeledeki aciz ve zafımız dolayısile bütün dünya efkarı umumiyesini zehirlemişlerdi"

Yusuf Hikmet Bayur'un bu değerlendirmelerini daha önce "Dönemin Önemli Şahsiyetlerince Ermeniler" başlığı altında incelediğimiz Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir ve Celal Bayar'ın fikirlerinde de bulmak mümkündür. Türk devlet idarecileri, Türk münevverleri bu konuda hemen hemen aynı tarihi misallerden söz ederek aynı çıkarımlarda bulunmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur'un bu eseri de dönemin Ermeni algısını yansıtma konusunda ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir.

Kitabın aynı bölümünde, o dönemde Türk milletini kötü bir vaziyette yakalayan düşmanların tasavvur ve arzularını tetkik eden yazar tek tek türlü milletlerden bahsetmiş ve Ermenilere de yer ayırmıştır. F maddesinde yer verdiği Ermeniler hakkında değerlendirmelerde bulunurken Ermenilerin bir kısmının Ermeni toplumunun kanaat önderleri tarafından yanlış yola sevk edildiğini ve böylece Ermenilerin Ermenistan'da Rus emperyalizmine kucak açtıklarını söylemektedir. 1919 baharında Rusya'nın mürteci generallerinden Denikin'in ordusu cenubi Rusyanın büyük bir kısmına hakim olmuştur. Fakat Kafkasya'ya henüz ayak bile basmamış bulunduğu bir zamanda Taşnaklar itilaf devletlerine yaranmak için onların himaye ettikleri Deniki'nin Ermenistan üzerindeki hakimiyetini tanımışlardır. Ermeni ordusunu Denikin'in bir kolordusu diye ilan etmişlerdir. Bu suretle daha en başında hiçbir zaruret yokken Ermeni komitacılarının asıl niyetlerinin vatan ve istiklal kavramlarından ibaret olmadığı laftan ibaret olduğu görülmüştür. [230]

Eserde bir başka dikkat çeken konu Sovyet Rusya himayesi altında bulunan Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik Taşnaklardan farklı bir tutum gözetmediğidir. Sovyet Rusya'ya bağlı olan Ermenistan Federasyonu'nun Cumhurbaşkanı Aharonian ve bir Ermeni paşası olan Boğos Nubar'ın sözlerine yer verilmiştir. Aharonian ve Boğos Nubar bu sözlerinde Erivan, Tiflis'in cenubu, Kars, Gence'nin cenubi garbisi; Türkiye'den Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbekir, Harput, Sivas ile Trabzon vilayetinin bir kısmı, ayrıca Kilikya yani Maraş, Cebelibereket, Adana ve İskenderun'un Ermenistan'a verilmesi gerektiğini söylemektedir.[231] Belkide Ermenilerle ilgili yapılan yorumlar arasında en dikkat çekici olanı budur. Yusuf Hikmet Bayur'un anlattıklarına göre Ermenistan'daki yerel yönetimin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana faaliyet gösteren Ermeni komitacılarının davasınısını güttüğü söylenebilir. Böylelikle Büyük Ermenistan projesi Ermenistan'da

[230] Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.25
[231] Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.33

bulunan yerel yönetim nezdinde hala sürdürülmekte ve Türk Devleti'nin toprak bütünlüğüne karşı tehlike unsuru oluşturmaktadır.

3. Ermeniler ve İran

Kitap, bir Azerbaycan Türk'ü olan Mehmet Mirza Bala tarafından kaleme alınmış, İstanbul'da basılmıştır. 1927 yılında tamamlanan eser özetle Türkiye'ye karşı bir Ermeni-İran işbirliğinden bahsetmekte, bu işbirliğinin Türkiye'ye olan dezavantajlarını ayrıntılı bir şekilde gerekçelendirerek açıklamaktadır.

Kitabın ilk bölümlerinde, özellikle Lozan Barış Konferansı'ndan sonra Ermeni nasyonalistlerin İran'da ciddi bir şekilde faaliyete geçtikleri anlatılmaktadır. Ararat-Ermeni Hükümeti'nin yıkılmasını izleyen günlerde Tebriz'e kaçan Taşnaksutyan Partisi üyeleri burayı Ermeni hareketinin en önemli merkezlerinden biri durumuna getirmiştir. İran'da birçok önemli görevlerde, ordu ve mecliste bulunan İran Ermenileri aracılığıyla ve İran üzerinden az çok etkisi olan birçok Doğu ve Batı Avrupa devletlerinin girişimleriyle göçmen Ermenilerin İran'da önemli örgütleri, milli ve medeni kurumları, ekonomik ve toplumsal örgütleri, okul tiyatro ve gazeteleri vardır. Taşnaksutyan Partisi, her yıl olduğu gibi 1927 yılında da Tebriz'de toplanmıştır ve başta Avrupa ve Kafkasya olmak üzere bu toplantılara dünyanın her yerinden Ermeni nasyonalistler katılmaktadır.[232] Neredeyse hem tüm basında, hem de tüm önemli şahsiyetlerce zararları çalışmalarından bahsedilen Taşnaklardan Mehmet Mirza Bala'da bahsetmekte, bu örgütün İran'da bu denli nüfuz kazanmasının Türkiye'nin hayrına olmayacağını bildirmektedir.

Konu hakkındaki düşüncelerine devam eden Mehmet Mirza Bala, Ermenilerin İran devletinin içine adeta sızdıklarını ve sızdıkları mevkilerde giderek nüfuz kazandıklarını belirtmektedir. İran'ın birçok idari ve askeri kurumlarını ellerine geçirmişlerdir. Son zamanlarda Şah Pehlevi'ye de başvurarak özellikle İran Azerbaycanı'nda ekonomik ve ticari ayrıcalık ve üstünlük elde etmeye çalışan radikal Ermeniler gruplar vardır. Bundan başka İran'daki Sovyet Elçisi, Ermeni asıllı (Davityan) olduğu gibi ticari ve diğer şubeler de yine Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Tebriz'deki Taşnaksutyanların bir kısmı, Avrupa'da olduğu gibi, Taşnak Partisi'nden ayrılarak Ermeni "Aror" örgütünü kurmuşlardır. Göçmen Ermenilerin oluşturduğu bu örgüt İran Azerbaycanı'nda bütün Sovyet idarelerini eline almış, Tebriz, Urmiye, Meraga, Hoy vesaire gibi yerlerde birçok ticaretle ilgili, taşımacılık ve ekonomik kurumlar kurmuşlardır. Milli Ermenistan bağımsızlık günü bütün İran'daki

[232] Mehmet Mirza Bala, Ermeniler ve İran, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1927, s.3

Ermeniler tarafından resmen kutlandığı gibi, birçok milli Ermeni ve Sovyet okullarında, tiyatrolarda ve basınlarında milli Ermeni ruhu ve milli Ermeni bağımsızlık düşüncesi güçlendirilmektedir.[233]

Ermeni örgütlerinin büyük ölçüde idare ettiği ve fiilen de içinde olduğu Ağrı İsya'nında, İran Devleti'nin tutumu Mehmet Mirza Bala'nın kaygılarının yersiz olmadığını göstermektedir. Mehmet Mirza'nın kitabından yıllar sonra, olayların neticelenip kesinleşmesinin ardından yazılan Taşnak-Hoybun kitabının değerlendirmeleri Mehmet Mirza'nın ne kadar haklı çıktığını göstermektedir. Taşnak-Hoybun kitabının adeta Mehmet Mirza'nın ne kadar haklı olduğunu anlattığı bölümler şu şekildedir:

"Kürtleri Türklerden ayırarak hem onları ezdirmek ve hemde Türkiyeyi hudutlarda uğraştırmak Fransızlar ve İngilizler için olduğu kadar İranlılar için de mühim ifadeler temin edecekti. Kürtlere karşı himayekar görünmek, İran aşiretlerini bizimle meşgul ederek İran dahilinde eksik olmıyan aşiret hücumlarından bir az nefes ve bilhassa İran Azerbaycanında kuvvetlenmekte olan türklük ceryanlarının Türkiye ile irtibatını kesmek İranlılar için çok faideli neticeler demekteti.

Bizzat İran hükûmeti hudut üzerindeki asayişsizlikten müşteki görünüyordu. İki hükümet arasında uzun müddetten beri devam eden mühaberat nihayet 9 nisan 1929 da nihayetlenmiş ve bilhassa Ağrı dağı mıntıkasındaki şikayetin kaldırılması için iki taraftan müştereken çalışılması tekarrür etmişti. Fakat bu resmi teahhüt bir imzadan ibaret kalmış ve hakikatte İran tarafından şakiler aleyhine hiç bir tedbir alınmamıştır. Halbuki hudut garnizonlarımızın darbesine uğrayan şakiler kolaylıkla tekrar İran toprağına kaçtıkları ve bu hareketler senelerden beri tekerrür ettiği için bu defa kaçmalarına meydan vermemek icap ediyordu. Bunu da ancak İran kuvvetleri yapabilirdi; yapmadıkları ve yapamadıkları takdirde bu işi bizim garnizonlarımızın temin etmesi zaruri idi. Tedip harekâtından biraz evvel bu zarureti İran hükûmeti de kabul etmiş bulunuyordu.

İranlılar bir taraftan hudut asayişini isterken diğer taraftan bir türlü hudut tashihini bitirmemeleride gösteriyorki şakileri himaye etmek, şakileri bizimle uğraştırarak İran dahilinde biraz nefes almak ve ecnebiler hesabına bizi masrafa sokmak siyaseti bir umde olmuştu.

Son Ağru harekatı başlamadan evvel Taşnak-Hoybun teşekkülleri Tebrizde adeta bir levazım ve idare karargahi kurmuşlardı. Halepten Tebrize gelen kuriyeler iran hudut kumandaniyle serbestçe görüşüyor ve onun verdiği vesika ile Ağrıya girerek eşkıya reisleriyle temas ve muhaberatı naklediyordu.

İranlıların Ağrıdan kaçanları bidayette tevkif etmişken sonradan serbest bırakdığı ve bazı aşiretleri tekrar silahlandırarak hududumuzun civarına yerleştirdiği ise bütün Avrupa matbuatınca teyit edilmiş bir keyfiyettir."[234]

[233] Mehmet Mirza Bala, a.g.e., s.4
[234] Taşnak-Hoybun, a.g.e., s.24-25-26-27-28

Mehmet Mirza tarafından kitapta ortaya atılan bir diğer iddia Ermenilerin gözünde, Türklerin Batı ile arasının iyi olmadığı ve bu nedenle Türkiye'nin yüzünü doğuya çevirerek Asya'daki Turani kavimlerle bir bağ kurmaya çalıştığıdır. Yine Ermenilerin iddialarına göre, Türkler için Turan'a giden yolda bulunan Kürtlerle Ermeniler Türkiye tarafından ortadan kaldırılmak istenmektedir. Mehmet Mirza bu söylemlerini gerekçelendirecek şekilde bir Ermeni gazetesi'nin değerlendirmelerinden bahsetmektedir. Konu ile ilgili Ermeni Truşak gazetesinde ise şu cümleler geçmektedir:

"Yüzyıllar boyunca süren İran ile Turan, Hürmüzd ile Ahriman savaşı bitmiş mi acaba? Ufak tefek şeyleri bir tarafa bırakıp durumu dikkatle inceleyecek olursak, bu savaşın hala sürmekte olduğunu görürüz. İran inkılapları, Kaçar hanedanının yıkılışı, Pehleviliğin başarısı, Ermenilerin hürriyet uğrunda savaşları, bütün bu hareketler, Ari ırkının Türk ve Tatar kavimlerine karşı sürdürdüğü o eski savaşın sonudur. Bugünkü İran ve Ermenistan ne durumda idi, şimdi ne durumdadır. Fars ile Ermeni milleti karşısında Türklerden ve Turancılıktan oluşan ortak bir tehlike vardır. Onu mahvetmeye bakmalıdır. Yapacağımız işin esasını tesbit etmekden, genel düşmanımız Turancılığı araştırmak, onun amaç ve metodunu anlamak ve sonra ynı silahla genel düşmana karşı hareket etmek gibi önemli bir görevimiz vardır."[235] Görüldüğü üzere eserde Ermeniler yaptıkları propaganda ile İran'ın Türkiye'ye karşı cephe almasını sağlamak için çabalamaktadır. Ayrıca Türklerin Turan hamlesine karşılık bir arilik merkezi oluşturarak Türklere karşı İranlılarla Ermenilerin cephe almasına uğraş verilmektedir.

İran ve Ermeniler'in, Türkler üzerindeki bir takım çıkara dayanan işbirliğinin geleceği, Mehmet Mirza Bala tarafından yine çok isabetli değerlendirmelerle neticelendirilmiştir. Mehmet Mirza'ya göre, Ermeniler ve İranlılar tamamen farklı bir kültüre sahip olup aralarında hiç bir bağ yoktur. Bunun yanı sıra tarih boyunca hatta millattan önce 521'deki Sasani İmparatoru Darius döneminden başlayan İran Ermeni mücadelesi vardır.[236] Bu nedenle İran ve Ermeni işbirliği uzun sürmez. Nitekim Türkiye'ye karşı yürüttükleri ortak çalışma başarıya ulaşamayacaktır. Mehmet Mirza yaptığı bu son değerlendirmelerle de yine haklı çıkmış, döneminin bölgeyi ve halklarını en iyi bilen stratejistlerden biri olduğunu göstermiştir.

4. Güneysel Kafkas Federasyonu

Maltepe Askeri Lisesi Coğrafya Öğretmeni Hakkı Arif Yıldız tarafından 1936 yılında kaleme alınmış bu eser Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan hakkında detaylı bilgi vermektedir. Verilen bilgiler daha çok coğrafi bilgiler olup Ermenistan bölümünde şu alt

[235] Mehmet Mirza Bala, a.g.e., s.9-10
[236] Mehmet Mirza Bala, a.g.e., s.28

başlıklara ayrılmaktadır: Mevkii ve Durumu, Sınırları ve Büyüklüğü, Tarihi Coğrafyası Jeolojik İncelemeler, Fiziki Coğrafyası, Beşeri Coğrafyası, Endüstrisi, Hava Yolları ve Kara Yolları şeklindedir.

Eser daha çok coğrafi açıdan bir yaklaşım gösterip, çalışmanın aramış olduğu Ermeni algısı konusunda pek bir fikir vermemektedir.. Kitabın yalnızca "Tarihi Coğrafyası" adlı bölümünde milli mücadele dönemindeki Ermeni icraatlarından bahsedilmiş, bu bölümde az da olsa Ermeniler hakkında bir bakış açısı sunmuştur.

Daha önce neredeyse tüm eserlerde görüldüğü üzere bu eserde de Ermenilerin emperyalist devletlerin desteğiyle devlet kurma girişiminde oldukları söylenmektedir. Batı'da Yunanlılarla mücadele verilirken, bunu fırsat bilmesi üzerine büyük Ermenistan kurmak emelinde olan Ermenilerin Kafkasya'da Kars ve Erivan havalisinde bir ordu hazırlıyarak yurdumuzun bu kısmına taarruz ettikleri anlatılmaktadır.[237]

Dönemin algısı konusunda önemli bilgiler içeren bölümün sonunda, Ermeni milletine karşı genel bir değerlendirmede bulunulmadığı gibi sert ifadeler de kullanılmamıştır. Fakat Taşnakların bunun dışında tutulduğu rahatlıkla söylenilebilir. Hemen hemen her eser Ermenilerle ilgili kullandığı menfii yorumlarda Taşnakların yıkıcı faaliyetlerinden bahsetmeden geçmemiştir. Yine Ermenilerin, Türkiye üzerinde bir takım gayeleri olan devletlerle işbirliği yaptığı, hatta onların maşası mahiyetinde çalıştığı konusunda tüm eserler mutabıktır.

[237] Hakkı Arif Yıldız, Güneysel Kafkas Federasyonu, Merke Basımevi, İstanbul 1936, s.8-9

SONUÇ

İmparatorluktan ulus-devlet sistemine geçilmesinin ardından Cumhuriyet Dönemi'nde devletin Ermenilere olan bakış açısı merak konusu olmuştur. Basından ve basını etkileyen unsurlardan yola çıkarak sonuca varmayı amaçlayan çalışmada ulaşılan sonuçlar genel anlamda net olmakla birlikte zaman zaman değişkenlikte göstermektedir.

Çalışmanın büyük bir bölümünü içeren gazeteler konu hakkında en çok fikir veren unsurlar olmuştur. Bilhassa 1923'ten 1930'a kadar basında çıkan haberlerde Ermenilerle ilgili genel değerlendirmelerin yanı sıra, kişisel olaylarda başrol oynayan veya adı geçen Ermenilerden bahsedilmiştir. Bu yıllar arasında daha çok Ermenilerin göçleri, Türkiye Ermenilerinin aralarında gerçekleştirdikleri Patrikhane seçimleri ve şahsi olaylar ön plana çıkmaktadır. Bu yıllar arasında çıkan haberlerde Ermenilerle ilgili genel anlamda menfii bir durum söz konusu olmadığı gibi pek fazla müspet bir duruma da rastlanmamıştır. Netice itibariyle haberler bilgi aktarma amaçlı olup herhangi bir algı propagandasına girişmemiştir.

1930 ve sonrası özellikle Ağrı İsyanı'nın devam ettiği ve sonuca ulaşması için çaba verildiği yıllarda Ermenilere karşı basındaki tutumun bir nebze olsun değiştiğini söylemekte yarar vardır. Yapılan haberlerde çalışmada da görüldüğü gibi Ermeni isyancıların yanında diğer Ermenilere de şüpheli gözle bakıldığı ve konuda önlemler alındığı görülmektedir. Ayrıca yine aynı dönemler içerisinde Ermenilere karşı hakarete varan sözler söylenmiş, fakat bu sözler kişisel makalelerde dile getirilmiştir.

Gazetelerde göze çarpan bir diğer nokta Hatay meselesinin revaçta olduğu günlerde Ermenilerin tutumları ve tutumların gazeteye yansımalarıdır. Hatay, hatrı sayılır oranda Ermeni nüfusa sahip olduğu için gazetelerde Hatay ile ilgili yapılan haberlerde Ermenilere de yer verilmektedir. Türkiye'deki Ermeniler yapılan bu haberlerde Hatay ile ilgili değerlendirmelerde bulunmakta ve Hatay'da Türk davası aleyhine faaliyet gösteren Taşnak Ermenilerini protesto etmektedir. Basının ve kamuoyunun Ermenilerin bu tepkisine yönelik tavrı karşılıklıdır. Türkiye Ermenilerinin Hatay'da Türk davasını gütmesiyle paralel olarak basında Ermenilerle Türklerin aynı asıldan geldiklerine birlik ve beraber içinde son derece mutlu yaşadıklarına yönelik haberler yapılmıştır. Yapılan bu haberlerle Hatay'daki Ermenilere yönelik bir propaganda yapıldığı gerçeği aşikardır. Fakat Türkiye Ermenilerinin de bu dönemde oldukça duyarlı davranmasının samimiyeti konusunda niyet okumaya girilmek istenilmediğinden yorum yapılmamıştır.

Ermenilerle ilgili dikkat çeken diğer haberler ise toplumsal olaylara son derece duyarlı olmalarıdır. Atatürk'e suikast girişiminin ardından yaptıkları dualar ve protesto gösterileri bir yana, çeşitli kuruluşlara en çok yardımda bulunan yine Ermeniler olmuştur. Ermenilerin bu davranışları kendilerini Türkiye Cumhuriyet'i Devleti'nde önceki yaşananları unutturmak amaçlı kanıtlama gayreti olarakta değerlendirilebilir. Fakat söz konusu değerlendirme de niyet okuma niteliğinde olacağından konunun değerlendirilmesi okuyucuya bırakılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde birkaç istisna dışında Ermenilere yönelik, geçmişte tüm yaşananlara rağmen basında saldırgan bir tutum sergilenmemiş, Ermenilere karşı herhangi bir nefret söylemiş geliştirilmemiştir. Hatta Şahısların sebep olduğu bazı olumsuz olaylarda şahsın Ermeni olduğunun belirtilmemesi dikkat çeken başka bir konudur. Her ne kadar adından Ermeni olduğu anlaşılıyor olsa da Ermeni vatandaşlara mâl edilmemesi için Ermeni denilmediği düşünülebilir.

Fakat tüm bunların yanında hem basında, devlet adamları nezdinde, hem dönem içerisinde yazılmış eserlerde Anadolu'da ve Doğu Anadolu'daki Ermeni mezaliminden sıkça bahsedilmiştir. Esasında gazetelerde bu durum çok fazla bahsedilmese de, gerçekliğinin yadsınmadığını söylemekte yarar vardır. Dönemin Ermeni algısını yansıtan tüm bu unsurların bir başka ortak noktası ise Taşnakları diğer Ermenilerden farklı tutmaktır. Taşnakların yıkıcı faaliyetlerinden, Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne yönelik zararlı faaliyetlerinden ve tüm girişimlerinde dış destek alma konusunda çekinmeyip emperyalistlerle işbirliği yaptıklarından ısrarla söz edilmektedir. Buna karşın Hınçak Ermenilerine yönelik olumlu yorumlar mevcuttur ve Taşnaklar dışındaki bazı Ermenilerin Ermenileri yükseltmeye yönelik faaliyetlerde de bulunduğundan bahsedilmiştir.

Türk Devleti ile Ermeni papazlarının münasebetleri de son derece olumludur. Muhtemelen Ermeni isyanları, Osmanlı döneminde daha çok Patrikhanelerin içlerinde alevlendiğinden ve bu alevlenmede papazların da büyük rolü olduğundan genç cumhuriyet, bu konuda önlem almıştır. Papazların hemen hemen her alanda Türk Devleti'nin tezini desteklediği görülmektedir. Bu konuda da çalışmada niyet okuma arzusu içinde bulunulmamış, fakat bir takım ihtimaller de göz önünde bulundurularak belirtilmiştir.

Kısacası Türk basınındaki Ermeni algısı her dönemde aynı intibayı bırakmamaktadır. Değişkenlik göstermesinin sebebinin ise yaşanan olayların iç yüzü olduğu söylenilebilir. Türk basını çok az da olsa olayların mahiyetine göre yeri ve zamanı gelince farklı tavırlar sergilemiştir. Fakat daha önce de belirtildiği üzere bir kaç kişisel istisna dışında Ermenilere

yönelik genel bir karalama propagandasına asla girişilmemiştir. Ermeniler ise toplumu ilgilendiren konularda çoğu zaman ilk tepkiyi gösterenler olarak devlete olan bağlılıklarını göstermişlerdir. Gerek maddi, gerekse manevi yardımlarını esirgemeyen Ermeni vatandaşlar elini taşın altına koyma konusunda tereddüt yaşamamışlardır.

KAYNAKÇA

1-Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Kurun

Vakit

2- Başlıca Kaynaklar

ATATÜRK , Mustafa Kemal, *Nutuk*, Yay. Haz.: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000

BALA, Mehmet Mirza, *Ermeniler ve İran*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1927

BAYAR, Celal, *Ben de Yazdım,* Milli Mücadeleye Giriş 5. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul 1967

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyaseti*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934

BOZKURT, Gülnihal, *İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996

ÇARK, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953

ÇAYCI, Abdurrahman, *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006

DİLAÇAR, Agop, Anadili *İlkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978

ERDAL, İbrahim, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012

FEYZİOĞLU Turhan, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Atatürk Araştırma Merkezi , Ankara, 23 Nisan 1987

GÖRGÜLÜ, İsmet, *Atatürk'ten Ermeni Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011

KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Dosyası*, Emre Yayınları , İstanbul, Şubat 1994

KARABEKİR, Kazım, *Hayatım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* C. V, 4. bas., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983

MAZICI, Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1918),* Der Yayınevi, İstanbul, 1987

GÜLER, Ali, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Tamga Yayınları, Ankara, 2000

GÜLER, Ali, *Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayri Müslimler,* GenelKurmay Basım Evi, Ankara, 1996

MIZRAK, Gürbüz, *Aldatılan Kimlik-İsyancı Ermeniler*, Başak Matbaa, Ankara, Aralık 2017

ONUR, Hüdavendigar, *Ermeni Portreleri*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, Kasım 2005

ÖZDOĞAN, Günay Göksu, *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Haziran 2009

SARAY, Mehmet, *Atatürk'ün Konuşma ve Yazışmalarında Ermeni Sorunu,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010

SELEK, Sabahattin, *İsmet İnönü Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2009

Taşnak-Hoybun, T.O. Matbaası, Ankara, 1931

TELLİOĞLU, İbrahim, *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, Ocak 2015

TÜRKAY, Kaya, *A. Dilaçar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982

ULU, Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012

URAL, Şafak, *Çeşitli Yönlerden Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Basın ve Yayın Müdürlüğü, İstanbul, 2006

URAS, A. Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976

YILDIRIM Hüsamettin, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler,* Ankara, 2000

YILDIZ, Hakkı Arif, *Güneysel Kafkas Federasyonu*, Merke Basımevi, İstanbul, 1936

3-Tezler

BUTTANRI, Müzeyyen, *İkdam Gazetesi Üzerinde Bibliyografik Bir İnceleme (1894-1900),* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Şubat 1997

ERSOY, Tuğba, *Vakit Gazetesinde Edebi ve Kültürel Hareketlilik*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011,

KARACA, Yaşar, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Cumhuriyet Gazetesinde Kıbrıs (1974–1980,*Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010

KURUÇAY, Adem, *İkdam Gazetesi 1918 Yılı*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2015

4- İnternet Kaynakları

https://www.turkishnews.com/tr/content/2012/03/07/58797/
http://www.turukdergisi.com/haberler/images/file/katilim2.pdf

http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-62/belgeler-isiginda-bagimsiz-hatay-devletinin-kurulusu-ve-turkiye

http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/

http://www.ermenisorunu.gen.tr/bilal-simsir-ermeni-suikastleri/